

૧ મરણ, અને મરણ પછી શું?

૨ શા માટે

ઉંચા નીચા અચતાર ?

૩ આત્મા એક દેહમાંથી,

બીજા દેહમાં, કઈ રીતે સરકે છે ?

સૂચના—આ મોક્ષપત્રિકાનો નમુનો છે. આ વાંચીને રાજ થાઓ; તો મોક્ષપત્રિકા મંગાવો. લવાજમ માત્ર ૨-૩-૦ છે. માસીક મહા માસથી શરૂ થાય છે. તોપણ ગમે ત્યારે, ગ્રાહક થઈ શકાય છે. પાછલા અંકો મળી શકે છે. અત્યારે ૨૨ મું વરસ ચાલે છે. માસીક મંગાવવા ઇચ્છા થાય; તો ૨-૩-૦ નો મનીઓર્ડર કરી દેવો. કુપનમાં નામઠામ જણાવવું. જુદા પત્રની જરૂર નથી.

લેખક તથા પ્રકાશક

રામશંકર મોનજી ભટ્ટ

મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૧લી]

સને ૧૯૪૧

[પ્રત ૫૦૦

કીંમત ૦-૪-૦ પોસ્ટેજ નવ પાઈ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક 23929 કિંમત ૦.૪૦

ગ્રંથનામ ૪૨૧.૧ સ્વર્ગ મધ્ય
પર્વ ૨૧

વર્ગિક પ૨ : ૩૬૪

મોક્ષ પત્રિકા
પુસ્તક ૨૨ સું અંક ૭૬૦.

૧ મરણ, અને

મરણ પછી શું?

૨ શામાટે

હંચા નીચા અવતાર?

૩ આત્મા એક દેહમાંથી,

બીજા દેહમાં કઈ રીતે સરકે છે?

[ભાગવત એકાદશ સ્કંધ અ. ૨૨ મો.]

[મોક્ષપત્રિકા-સંવત ૧૯૯૭નો અશાડનો અંક]

તંત્રી અને પ્રકાશક :—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, કે. મોક્ષમંદિર—અમદાવાદ.
અમદાવાદ :—ધી ડાયમંડ જ્યુબિલિ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં, પરીખ સુરેશચંદ્ર પોપટલાલે છાપ્યું.

જહાલાં ભાઈઓ અને બહેનો !

ઉપલા પ્રશ્નો બરાબર વિચારી જાઓ !

દુનિયાના દરેક દેશમાં, અને દરેક ધર્મમાં, આ ત્રણ પ્રશ્નો, ઓછા વધતા પ્રમાણમાં, ચર્ચાઈ ગયા છે; અને હજી ચર્ચાઈ છે. આ પ્રશ્નો મોટા મોટા વિદ્વાનોએ ચર્ચાઈ છે. આપણે વિદ્વાન નથી; સાધારણ છીએ. તેથી સાધારણ-સરલ-ભાષામાં, આ વાતો આપને કહીશ. ન સમજાય; તો ફરી વાંચજો. ઉતાવળા થઈને, અહીં પુછવા આવશો નહીં. પૂછો તો, મને કાંઈ આવડતું નથી. હું તો બાપાજીનું બાળક છઉં. માફ કાલું બોલું, આપને ગમે છે; માટે બોલું છઉં.

મોક્ષપત્રિકામાં હાલ ૨૨ મા અધ્યાયના શ્લોક ૩૩ થી ૩૮ ચાલે છે. તેમાં ઘણીજ જાણવા જેવી બાબતો આવતાં, આપ યાદ આવ્યાં. આ વાત આપને પણ કહેવાય; તો ફીક; એવા હેતુથી, આટલો વિષય જુદો પાડ્યો છે. આ શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ધવનો સંવાદ ચાલે છે. અનેક

નિર્ણયનો નિર્ણય થઈ રહ્યો છે, ૩૩મા શ્લોકમાં, અહંકાર સંબંધી વાતો થઈ રહી છે. અહંકાર જીવને જન્મ મરણ આપનાર છે. અહંકાર સંબંધી વાતો કરીને, આગળ વધીએ. સાંભળો ત્યારે—

૩૩ મા શ્લોકનું વિવેચન ચાલે છે. ૨૨૬૨ મા પાનામાં, અહંકારની ચર્ચા શરૂ થઈ છે. તે ચર્ચા ચાલે છે. ધન, સત્તા, ડાહ્યા દિકરા, અને ડાહી વહુઓ દેખીને, કોઈને અહંકાર થાય; તો તેથી આશ્ચર્ય પામવું નહીં. આ દોષો સંસારીઓને, અનાયાસે વળગી પડે છે. આ દોષોથી જે બચે; તે સંસારથી બચી શકે. કોલસા ચુંથે; તેના લાથ, કાળા કેમ ન થાય? જે ઘરમાં હવા પ્રકાશ ન આવે; તે ઘરમાં, અંધારું કેમ ન રહે? ગામડાનો બે પાંચ હજારનો આશામી, ગામડામાં પહોંચો પહોંચો ચાલતો હોય; પણ તે જ્યારે-શહેરમાં, પાંચ હસ હજારની મોટરમાં ફરતા, ધનવાનને દેખે; ત્યારે તેનો અહંકાર ઓછો થાય. લખપતિ પુરુષ, કરોડપતિને દેખીને ઢીલો પડે. કરોડપતિ ઇંદ્રને દેખીને ઢીલો પડે. ઇંદ્રને પણ, સમય થાય; ત્યારે મરી જવું છે; અને પાછા પણ સાથે લઈ જઈ શકાય એમ નથી; એવી ખાત્રી થાય; ત્યારે કરોડપતિનો અહંકાર ઢીલો પડી જાય. આ પ્રમાણે કાળજે, જ્ઞાનનો પ્રકાશ પથરાય; ત્યારે એક મોટો સમ્રાટ, અથવા ઇંદ્ર, નાનકડો-ક્ષુદ્ર-ક્ષણિક સુખનો ભોગી-સમજાય. બે પાંચ દિકરાનો બાપ, રાવણના પુત્રોની સંખ્યા સાંભળે; અથવા શ્રીકૃષ્ણના પુત્રોની સંખ્યા સાંભળે; ત્યારે અહંકાર કરવા જેવું; પોતા પાસે કાંઈ નથી; એવું ભાન થાય. સોનાની દારકાનો ધણી, વસુદેવ દેવકીનો લાડકો પુત્ર, અનેક રમણીઓનો વ્યારોપતિ, અનેક પુત્રોનો પિતા, પાંડવોનો ઉત્તમ સલાહકાર, યુદ્ધમાં ગોહો, શાંતિમાં શાંતિ દૂત, જ્ઞાનમાં ગુરૂ, એવા શ્રીકૃષ્ણ, યાદવાસ્થળીના અંતમાં, પીપળાને થડે, એકલા બેઠા છે; દેહનો ત્યાગ કરવા, તૈયાર થયા છે—‘બસ ! આમ એકલા એકલા મરી જવાય છે;’ એમ જગતને, જાણે શીખવતા ન હોય ! ‘જગતમાં કોઈ કોઈનું નથી; મમતા રાખવી મિથ્યા છે; રાજપુરુષીથી-પ્રસન્નતા પૂર્વક-મરણને શરણ થવું જોઈએ—એમ જાણે જગતને સૂચવતા ન હોય ! ‘અરે ! આ માનવનું અભિમાન, પલકમાં પડી જશે

રે-ધૂળમાં-દળી જશે રે—’ એમ જાણે કહેતા ન હોય ?

જાડી દીવાલ, દીવાલની પેલી તરફની ચીજોને, જોવા દેતી નથી; તેમ અહંકાર રૂપી પડદો, આ સંસારથી આગળ જે છે; તે જોવા દેતો નથી. બસ ! અહંકાર સંબંધી વાત પૂરી કરી.

ઉદ્ધવ હવે પૂછે છે કે—[૧] આત્મા વ્યાપક છે; તો તેને એક દેહમાંથી, બીજા દેહમાં જવાપણું શું? કારણ કે વ્યાપક, એટલે તે બીજા દેહમાં ગએલો જ છે. [૨] આત્મા અકર્તા છે; તો પછી તેને કર્મ કરવાં; શી રીતે થયે? [૩] આત્મા નિત્ય છે; તો પછી તેને જન્મમરણ શાં?

ઉદ્ધવ ઉવાચ ॥

ત્વત્તઃ પરાવૃત્તધિયઃ સ્વકૃતૈઃ, કર્મભિઃ પ્રભો ॥

ઉચ્ચાવચાન્યથા દેહાન્ , ગૃહ્ણન્તિ વિસૃજન્તિ ચ ॥ ૩૪ ॥

૩૪ પદ્ય—હે પ્રભો !—હે પ્રભુ ! ત્વત્તઃ—તમારાથી. પરાવૃત્તા ધીઃ યેષાં તે—

તન્મમારુયાહિ ગોવિન્દ, દુર્વિભાવ્યમનાત્મભિઃ ॥

ન હેતત્પ્રાયશો લોકે, વિદ્વાંસઃ સન્તિ વચ્ચિતાઃ ॥ ૩૫ ॥

અર્થ—ઉદ્ધવ પૂછે છે કે-હે પ્રભુ ! હે ગોવિન્દ ! તમારાથી વિમુખ બુદ્ધિવાળા લોકો, પોતે કરેલાં કર્મોથી, જે પ્રકારે ઉંચા નીચા દેહને, લે છે; અને મુકે છે; જન્મે છે અને મરે છે; તે પ્રકાર, અજ્ઞાનીઓના સમજવામાં, આવવો મુશ્કેલ છે. માટે મને સમજવો ! ખુલાસા સાથે મને કહો ! આ વિષયને સમજનારા લોકો, ઘણું કરીને આ જગત્માં હોતા નથી. કારણ કે વિદ્વાનો પણ, માયામાં ઠગાએલા છે. [૩૪-૩૫]

૩૪-૩૫ વિવેચન—

પ્રથમ પ્રશ્નને અરામર સમજાવ્યો. ઉદ્ધવનો વિદ્વાનો ઉપર કટાક્ષ, અરામર વિચારી લ્યો. વિચારતાં ન આવડે; તો સાંભળો—દશમસ્કંધમાં, ૮૭ મો અધ્યાય વેદસ્તુતિનો ગણાય છે. તેમાં વાદો રજુ કર્યા છે; તે સાંભળો—

જનિમસતઃ સતો મૃતિ-મૃતાત્મનિ ચે ચ ભિદામ્ ।

વિપણમૃતં સ્મરંત્યુપદિશંતિ ત આરુપિતૈઃ ॥

ત્રિગુણમયઃ પુમાનિતિ, ભિદા યદ્વબોધકૃતા ।

ત્વયિ ન તતઃ પદ્મ; સ ભવેદ્વબોધરસે ॥૨૫॥

અર્થ—હે પ્રભુ ! વૈશેષિક—સાત પદાર્થવાદી, કણાદના મતને માનનારા, નવીન તર્ક શાસ્ત્રીઓ કહે છે કે ‘આ જગત્ પ્રથમ હતુંજ નહીં; પણ પછીથી તેની ઉત્પત્તિ થઈ છે. પાતંજલ યોગીશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે ‘જીવમાં પ્રથમ અહ્મપણું હોતુંજ નથી. યોગના પ્રભાવથી, જીવમાં અહ્મપણું પ્રાપ્ત થાય છે.’ વળી નૈયાયિકો કહે છે કે ‘એકવીશ પ્રકારનાં દુઃખનો નાશ થાય; તેજ મોક્ષ છે.’ [એકવીશ પ્રકાર કયા ?—પાંચ ઈન્દ્રિયો, છટું મન, તેજ, અને તેના છ વિષયો, છ પ્રકારનાં જ્ઞાન, શરીર, સુખ અને દુઃખ મળીને ૨૧ થાય છે.] સાંખ્યશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે—‘આત્મા વિષે ભેદ છે; અને અનેક આત્માઓ છે.’ કર્મમાર્ગનું શાસ્ત્ર લખનાર જૈમિની કહે છે કે—‘કર્મોનાં ફળનો વ્યવહારજ સત્ય છે. સ્વર્ગાદિથી આગળ, મોક્ષ જેવું કંઈ છેજ નહીં.’ આ પ્રમાણે સર્વ શાસ્ત્રોના ઉપદેશો, આરોપિત ભ્રમથીજ ઉપદેશ કરે છે. કટોપનિષદ ૧-૨ માં તથા મુંડક ૧-૨ માં કહેવાયું છે કે—ધીરાઃ અપિ સ્વયં પંડિતં

જેમની બુદ્ધિ વિમુખ થઈ ગઈ છે તે લોકો. સ્વકૃતૈઃ કર્મભિઃ—પોતે કરેલાં કર્મોથી. યથા—જેવી રીતે. ઉચ્ચાવચાન્ દેહાન્—ઉંચા નીચા દેહોને. ગૃહંતિ ચ વિસૃજંતિ—ધારણ કરે છે અને પડયા મેલે છે. જન્મે છે અને મરે છે. ૩૫ પદ્મજેદ—તત્—તે. હે ગોવિન્દ—હે ગોવિન્દ. મમ આરુયાહિ—મને ખુલાસા સાથે કહો ! અનાત્મભિઃ—વિમુખ બુદ્ધિવાળા લોકોથી, અજ્ઞાનીઓથી. દુઃસ્વેન વિભાવિતું, શક્યં દુર્વિભાવ્યં, તત્ દુઃ—તે સમજી શકાય એવું નથી. યતદ્ વિદ્વાંસઃ—આ બાબતને જાણનારા. પ્રાયશઃ—ઘણું કરીને. લોકે ન સંતિ—જગત્માં હોતા નથી. કારણ કે વિદ્વાંસઃ અપિ વંચિતાઃ—વિદ્વાન્ લોકો પણ માયામાં ઠગાએલા છે.

મન્યમાનાઃ [પોતે મોટા માણસો છે; તોપણ પોતાને પંડિત માનવાના ધમંડમાં, પોતાનો મત સિદ્ધ કરવાના પ્રપંચમાં રમનારા, દુરાગ્રહી લોકો;] અંધેન નીચમાનાઃ અંધાઃ इव अज्ञानकूपे पतन्ति—આંધળાથી દોરાએલા આંધળાની માફક, અંધારા કુવામાં પડે છે. પણ આત્મતત્ત્વનો બોધ કરતા નથી. [૨૫]

આ સંબંધમાં શ્રીધર કહે છે કે—

રાગ—શાર્દૂલવિકીરિત—

મિથ્યાતર્કસુકર્કશેરિતમહા-વાદાન્ધકારાન્તર-

—આમ્યન્ મંદમતેરમંદમહિમંસ્-ત્વજ્ઞાનવર્ત્માસ્ફુટમ્ ॥

શ્રીમન્ માધવ વામન ત્રિનયન, શ્રીશંકર શ્રીપતે ।

ગોવિંદેતિ મુદા વદન્ મધુપતે, મુક્તઃ કદા સ્યામહં ॥

અર્થ—હે મહાન્ મહિમાવાળા ભગવાન્ ! મિથ્યા તર્કોથી કરેલા અત્યંત કંદાર, વાદોરૂપી અંધકારની અંદર, જેની મંદ મતિ ભમતી હોય છે; એવા પુરૂષને, આપનો જ્ઞાનમાર્ગ અસ્ફુટ છે—અપ્રગટ છે. હે શ્રીમાન્ માધવ ! હે વામન ! હે ત્રિનેત્ર શંકર ! હે લક્ષ્મીના પતિ ! હે મધુપતિ ! હું આવા વાદોથી અકળાઈને, પ્રાર્થના કરું છઉં; કે મને વાદો કરવા પ્રેરણા કરશો નહીં.

જેમ હડેરી લાલાઓને, બાળ રમવાનો શોખ હોય છે; તેમ વિદ્વાનોને વાદ કરવાનો શોખ હોય છે. બાળ રમનાર બાળ છૂતવા, જેમ પ્રપંચ કરે છે; તેમ વિદ્વાનો, વાદ છૂતવા, પ્રપંચ કરે છે. ઉપર ૩૩મા શ્લોકમાં, શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા છે કે—‘વાદીઓનો વાદ, આત્માને સિદ્ધ કરવા માટે, હોતો નથી; પણ મિદાડર્થનિષ્ઠઃ વિવાદઃ પોતે કહ્યેલા સિદ્ધાંતોને—પોતે કહ્યેલા પ્રપંચને, સિદ્ધ કરવા માટે હોય છે. નાનામોટા સૌને, સમજવા માટે, સંતો બોલ્યા છે કે—

વિદ્યા વિવાદાય, ધનં મદાય, શક્તિઃ પરેષાં પરિપીડનાય, ।

खलस्य साधोर्विपरीतमेतत्, ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय ॥

બળ પુરૂષની વિદ્યા, વિવાદ કરવા માટે હોય છે. બળ પુરૂષનું ધન, મદ કરવા માટે હોય છે; અને બળ પુરૂષની શક્તિ, અન્યને પીડવા માટે હોય છે. મંત પુરૂષની વિદ્યા જ્ઞાન માટે છે; ધન દાન માટે છે; અને શક્તિ રક્ષણ માટે છે.

વેદવ્યાસે વાળીઝાડીને સાફ કરી આપ્યું છે. ગીતામાં અને એકાદશસ્કંધમાં, શ્રીકૃષ્ણે પણ, વાળી ઝાડીને સાફ કરી આપ્યું છે. ઘણા ખુલાસા કરી નાખ્યા છે. તો પણ વિદ્વાનોના વાદ હજી ઉભા છે. વિદ્વાનોની આ રમતમાં, સમાજનો મોટો ભાગ, ભૂલો પડ્યો છે. વૈષ્ણવોને શ્રીકૃષ્ણ ભજવા છે. પણ તેમાં નિંબાર્કે આવીને, દ્વૈતાદ્વૈત મત ઉભો કર્યો. શ્રીમદ્ રામાનુજાચાર્યે, વિશિષ્ટા દ્વૈતમત માંડ્યો. તે પછી બંગાળામાં, ગૌડીય ચૈતન્ય સંપ્રદાય, નવાં લેખલ લાવ્યો. પછી શ્રીહિત હરિવંશનો રાધાવત્સલી સંપ્રદાય શરૂ થયો. આ જ્યદેવ કવિનો યુગલાદ્વૈત વાદ કહેવાય છે. પછી શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યે શુદ્ધાદ્વૈત વાદ શરૂ કર્યો. છેવટમાં શ્રીસ્વામીનારાયણે ઉદ્ધવ સંપ્રદાય નામ આપીને, વિશિષ્ટાદ્વૈતમાં કાંઈક વિશેષ—Something more—એવો મત બાંધ્યો. જે એક પણ વાદમાં, બંધાય એવા નથી; તે પ્રભુને, વાદમાં બાંધવા, અનેક પ્રયત્ન થયા જણાય છે. મોટા માણસોએ જુદાં જુદાં દષ્ટિબિંદુ રજી કરીને, ભુલવણી પાથરી દીધી છે. વાદ એક જતનું ભૂત છે. જેને વળગે; તેને તે છોડેજ નહીં.

દુનિયામાં અત્યારે અનેક વાદ ઉભા થયા છે. દુનિયા ડહોળાઈ ગઈ છે. એક ધરમાં પણ, એક કરતાં વધારે વાદ થાય છે; તો કુટુંબ પાયમાલ થઈ જાય છે. અત્યારના ભણેલા, એટલા બધા દુરાગ્રહી હોય છે; કે સામે ધર્મ પોતે આવે; તો પણ ‘મેં’ કહ્યું તે ખરું; એમ તે બોલે છે. વાદ પ્રાચીન કાળનો રોગ છે. બ્રાહ્મણો પાસે ભણતા; ત્યારે વિદ્વાનો વાદ કરતા; પણ વાદ મર્યાદામાં, આમન્યામાં રહેતો હતો. અત્યારે લોકો, ધ્રાંચળ વિગેરે ગમે તેની પાસે, ભણવા લાગ્યા છે. લોકોના આહારવિહાર ચોખ્ખા નથી. અંતર મેલું છે. માત્ર કપડાં ફેવચ્છ છે. કોઈ ગુરૂ નથી-દોરનાર નથી; અને હોય; તો તેનું માનવું નથી. પાળીપોશીને મોટા કર્યા; ભણાવી ગણાવીને હોંશીયાર કર્યા; તે કૃપાળુ દયાળુ માતાપિતાનું પણ, માનવું નથી; તો પછી અન્યનું કેમ માને? કોઈ કોઈ વખત, પોળના કુતરાને, માત્ર ટુકડો રોટલોજ નાંખીએ; તો તે ખાનદાન પ્રાણી, આપણને ભસતાં શરમાય છે; અને હમેશાં ભણે બેસારીને, ભાવતાં ભાજન આપ્યાં; તે નાદાન, કુતરાથી પણ હલકા પુત્ર, માખાપને ભસતાં શરમાતા નથી. માખાપ સાથે પણ, વાદ કરે છે. આ સંસારમાં, જ્યાં દલીલ ન કરાય; આજ્ઞા જ પળાય-એવી જો કોઈ સુપ્રીમ કોર્ટ હોય; તો તે માખાપની છે. ‘ધર્મ પછી, અને માખાપ પહેલાં’, એમ ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે. માખાપે કરેલી સેવામાં, એટલું બધું વાત્સલ્યભર્યું હોય છે-કે, માખાપે કરેલી એક પળની સેવાનો બદલો, આજક અનેક જન્મ સુધી આપી શકતો નથી. ‘મારાં માતાપિતા કહે તે ખરું;’ એમ માનનારા સપુત્રો, જ્યાં હોય; ત્યાં તેમને અમારા ઘણા હેતથી જય શ્રીકૃષ્ણ કહેજો. તે કળીયુગના દેવ છે.

સંસારમાં પણ વાદ ભયંકર છે; તો પ્રભુપથમાં, તે ભયંકર કેમ ન હોય? ૩૫ મા શ્લોકમાં ઉદ્ધવે કહી દીધું છે કે-**વિદ્વાંસઃ વંચિતાઃ**—વિદ્વાનો ભગવાનની માયાથી ઠગા-એલા છે. વિદ્વા ભણે; પણ વિદ્વાનો મદ ન ચડે, તે વિરલા છે.

શ્રમ કરી બહુ વિદ્યા ભણ્યો, મહા પંડિત કહાવ્યો જન;

પણ સાર તેનો સમજ્યો નહીં, ન થયો ભગવંતનો ભક્ત.

ભક્તિ વિના શ્રમ એ ફળ સાર, જેમ ગદ્દો વહે ચંદન ભાર;

જેમ અહિ મણિ મેળવી, ધુતવે આહાર; તેમજ તે ઉદર ભરનાર.

સેવા શ્રી કૃષ્ણ કૃપાળુ- $x \times$ કહેવાનો હેતુ એ છે કે-પંડિતો શાસ્ત્રપુરાણ વાંચીને, એટલા બધા રીઠા (નાસ્તીક) થઈ જાય છે; કે-તે ભગવાનને, હૃદયથી બીલકુલ ગણતા નથી. પ્રભુના આશરાની, અનેક કથા કરે છે; પણ પોતે પ્રભુનો આશરો રાખતા નથી. પ્રભુનો આશરો ન રાખે; ત્યાં સુધી, કામ, ક્રોધ, મોહ વિગેરે, કોઈ પણ ઉપાયે, મટતા નથી. બધા એવા નથી; પણ નવાણુ ટકા એવા છે.

ચોપાઈ—‘અળ મેં કુશલ-મીટે ભય ભારે, દેખી રામપદ-કમલ તુમારે.’

વિભાપણ રામને પ્રથમ મળ્યો; ત્યારે બોલ્યો હતો. એક વાત ખાસ વાદ રાખો કે—

ભાગવત વિવર્તવાદને માને છે. પરિણામવાદને માનતું નથી. દુધનું દહીં થાય; તે પરિણામવાદ છે. દહીંની છાશ થાય; તે પરિણામવાદ છે. તે જે નથી; તેને તે માનવું; તે વિવર્તવાદ છે. દોરડીમાં બ્રાંતિથી સર્પ દેખાય છે; તે દોરડીનું પરિણામ નથી; પણ વિવર્ત છે. તેમ આત્મામાં સૃષ્ટિ વગેરે જે કંઈ દેખાય છે; તે આત્માનું પરિણામ નથી; પણ વિવર્ત છે. સાંભળો છોને?

પ્રભુ જવાબ આપે છે—

॥ શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ ॥

મનઃ કર્મમયં નૃણા-મિન્દ્રિયૈઃ પશ્ચભિર્યુતમ્ ॥

લોકાલ્લોકં પ્રયાત્યન્ય, આત્મા તદનુવર્તતે ॥૩૬॥

ધ્યાયન્મનોઽનુવિષયાન્, દૃષ્ટાન્વાઽનુશ્રુતાનથ ॥

ઉચત્સીદત્કર્મતન્ત્રં, સ્મૃતિસ્તદનુશામ્યતિ ॥૩૭॥

વિષયાભિનિવેશેન, નાત્માનં યત્સ્મરેત્પુનઃ ॥

જન્તોર્વૈ કસ્યચિદ્દેતોર્-મૃત્યુરત્યન્તવિસ્મૃતિઃ ॥૩૮॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ જવાબ આપે છે કે ‘લિંગ શરીરના અધ્યાસથી, સઘળું ઘટે છે. પાંચ ઇન્દ્રિયોથી જોડાયેલું લોકોનું કર્મમય મનજ, એક દેહમાંથી, બીજા દેહમાં જાય છે. આ મનથી જુદો, એવો આત્મા તો, અહંકારથીજ મનને અનુસરે છે. એટલે અધ્યાસને લીધે મનના જવાને, પોતાનું જલું માને છે. [૩૬]

અર્થ—મનને, પહેલા દેહનો વિયોગ, અને બીજા દેહનો યોગ; એટલે એક દેહમાં મરવું; અને બીજા દેહમાં જન્મવું; એટલે—એક દેહના સ્મરણના વિયોગથી, અને બીજા દેહના સ્મરણના યોગથી, જન્મ મરણ થાય છે. આ લોકના વિષયો, અને પરલોકના વિષયોને, કર્મો પ્રાપ્ત કરીઆપે છે. કર્મોના તંત્રમાં રહેનારું મન, આ બેઉ લોકના વિષયોનું ધ્યાન કરતાં કરતાં, નવાલોકના વિષયોમાં (મન) લાગી જાય છે; અને પહેલા લોકના વિષયોથી દૂર થાય છે; છૂટું થાય છે. આમ થવાથી, પહેલાના દેહનું અનુસંધાન, તૂટી જાય છે. એટલે પૂર્વે ‘હું આ હતો; અને હું તે હતો;’ તે વાત, તે ભૂલી જાય છે. [૩૭] કર્મોએ

૩૬ પદચ્છેદ—પંચભિઃ ઇન્દ્રિયૈઃ યુતં—પાંચ ઇન્દ્રિયોથી જોડાયેલું (મન). નૃણાં કર્મમયં મનઃ—લોકોનું કર્મમય મન. લોકાત્ લોકં પ્રયાતિ—એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં જાય છે. અન્યઃ આત્મા—મનથી જુદો એવો આત્મા તો, અહંકારથી અથવા અધ્યાસને લીધે. તત્ અનુવર્તતે—તે મનને અનુસરે છે. ૩૭ પદચ્છેદ—કર્મણઃ તન્ત્રં કર્મતંત્રં इति મનઃ—કર્મને આધીન વર્તનારું મન. દૃષ્ટાન્ વા અનુશ્રુતાન્ અનુવિષયાન્—નવા દેહના દેખેલા અથવા સાંભળેલા વિષયોને. ધ્યાયન્ મનઃ—વિચારતું મન. ધ્યાન કરતું મન. ઉચત્—તે નવો દેહ સારો હોય તો હર્ષ પામતું. અને સીદત્—નવો દેહ ખરાબ હોય; તો ક્લેશ પામતું મન. તત્ સ્મૃતિઃ—પછી જુના દેહની સ્મૃતિ. અનુશામ્યતિ—નાશ પામે છે. ૩૮ પદચ્છેદ—વિષયેષુ અભિનિવેશઃ તેન—નવા દેહના વિષયોમાં આગ્રહ બંધાવાથી. આત્માનં પુનઃ ન સ્મરેત્—જુના દેહને તે યાદ કરતો નથી. કસ્યચિદ્દેતોઃ—આવા કોઈપણ કારણથી. જન્તોઃ—પ્રાણીને. અત્યંતવિસ્મૃતિઃ—જુના દેહની અત્યંત વિસ્મૃતિ થાય છે. જન્તોઃ મૃત્યુઃ વૈ—જુના દેહની અત્યંત વિસ્મૃતિ થાય છે; અહંકાર બંધ પડી જાય છે; તેજ પ્રાણીનું મૃત્યુ છે.

પ્રાપ્ત કરી આપેલા બીજા દેહમાં, અત્યંત લાગી જવાથી, તે દેહ ઉત્તમ હોય; તો તે કારણથી, તેને હર્ષ થાય છે; અને અધમ દેહ હોય; તો ભય અને શોક થાય છે. આ પ્રમાણે ગમે તે કારણથી, પહેલા દેહનું વિસ્મરણ થાય; અથવા પહેલા દેહનો તમામ અહંકાર બંધ પડી જાય; તે પ્રાણીનું મરણ થયું કહેવાય છે. વાસ્તવિક રીતે દેહ મરે છે; આત્મા કદિ મરતો નથી. [૩૮]

૩૬ થી ૩૮ વિવેચન—

આવા કેટલાએક પ્રશ્નોનું નિરૂપણ, દશમસ્કંધના અ. ૮૭માં છે. ૮૭મો અધ્યાય, વેદસ્તુતિને નામે પ્રસિદ્ધ છે. પરીક્ષિતના આવા પ્રશ્નના જવાબમાં, શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે—

સૈવા હ્યુપનિષદ્ બ્રાહ્મી, પૂર્વેષાં પૂર્વજૈર્ધૃતા ।

અદ્વયા ધારયેચસ્તાં, ક્ષેમં ગચ્છેદર્કિચનઃ ॥૩૯॥

અર્થ—હે રાજન્ ! આ જ્ઞાનમાર્ગ, પૂર્વજ્ઞેના પણ પૂર્વજ્ઞેએ, અનાદિ કાળથી સિદ્ધ કરેલો છે. માટે જે મનુષ્ય, નકામા તર્કવિતર્કો કરીને, દુરાગ્રહ કરતો નથી; અને વૃદ્ધોએ કરેલા નિર્ણયોને શ્રદ્ધાથી સાંભળે છે—વિચારે છે—વળગી રહે છે; તે મનુષ્ય દેહાદિક ઉપાધિનો ત્યાગ કરીને, જ્ઞાન મેળવે છે; અને પરમપદને પામે છે. [૩]

જે નોકરી કરવા જાય; તેણે પોતાના હાપણને પડ્યું મેલીને, શેઠનું કહ્યું કરવું જ જોઈએ. તેમ જે બાળક હોય—પુત્રપુત્રી હોય; તેણે પોતાના હાપણને પડ્યું મેલીને, માતાપિતાનું કહ્યું કરવું જ પડે; જે સ્ત્રી સાસરે આવે; તે સ્ત્રીએ, પોતાનું હાપણને પડ્યું મેલીને, પતિનું તથા સાસુ સસરાનું કહ્યું, કરવું જ પડે. જે શિષ્ય જ્ઞાન ક્ષેત્ર જાય; તેણે પોતાના હાપણને પડ્યું મેલીને, ગુરુનું કહ્યું કરવું જ પડે. જવાબ આપવા પહેલાં, શ્રી શુકદેવજી રાજા પરીક્ષિતને કહે છે કે—‘નકામા તર્કવિતર્કો ત્યજ્ય સ્વો. મારામાંજ શ્રદ્ધા રાખો; તો તમને આ બાબતનો જવાબ આપું !’

ઉપર કહ્યું છે કે—પૂર્વજ્ઞેના પૂર્વજ્ઞેએ, આ પ્રશ્નોના નિર્ણય કર્યા છે. તે સંબંધમાં શ્રી શુકદેવજી આગળ કહે છે કે—પૂર્વે જનલોકમાં સનકાદિકોએ, જ્ઞાનયજ્ઞ માંડ્યો હતો. તે જ્ઞાનયજ્ઞમાં, અનેક ઋષિઓ હાજર થયા હતા. ચાર સનકાદિકો સમાન છે. તોપણ તેમાંથી એક, વક્તા બન્યા હતા; અને ત્રણ શ્રોતા બન્યા હતા. આ સંવાદ, બ્રહ્મકાન્દમાં તપ કરતા નરનારાયણ દેવે, નારદજીને કહી સંભળાવ્યો હતો. નરનારાયણે જે નારદને કહ્યું હતું; તે શ્રીશુકદેવજીએ પરીક્ષિતને કહ્યું છે. ત્રણ ગરણે ગળાઈને, જે વાત થઈ; તે વાત, શ્રી કૃષ્ણ ઉદ્ધવને કહે છે. શ્રી કૃષ્ણના પહેલાં અને પછી, અનેક તત્ત્વવિદ્ પુરૂષોએ, આ પ્રશ્નો ચર્ચેલા છે. તે તમામના સારરૂપ એટલું યાદ રાખવું કે—આત્મા વિલક્ષણ છે. તે ઘરમાં છે; અને બહાર પણ છે. આપણી બુદ્ધિ પ્રમાણે જ તે ચાલે; અથવા આપણા તોલે, તે તોળાય; એવી તે પરાધીન વ્યક્તિ નથી.

વળી આપણાં કાળજી, મેલાં કેટલાં છે; તેનો આપણને કાંઈ ખ્યાલજ નથી. મેલાં કાળજીવાળાથી આત્મા ધણે દૂર છે. [૩૬ ઉપ. દ્વિ. વલ્લી.]

નાશિરતો દુષ્કરિતાન્-નાશાંતો નાસમાહિતઃ ॥

નાશાંતમાનસો ઘાડપિ, પ્રજ્ઞાનેનૈનમાપ્નુયાત્ ॥ ૨૪ ॥

ભવાર્થ—જેવી રીતે મેલાં લુગડાં ઉપર રંગ ચડતો નથી; અને લીલાં લાકડાં બળતાં નથી; તેમ જે માણસ, વિવેક, વૈરાગ્ય, શમદમાદિ સાધન સંપન્ન ન હોય; તેની ઉપર આત્મ-જ્ઞાનનો રંગ ચડતો નથી.

આત્માના જ્ઞાન વિના, આ પ્રશ્નો સમજશે નહીં. પંડીતો પણ ગોથાં ખાય; એવો આ વિષય છે. માટે સાંભળો—છાંદોગ્ય ઉપનિષદ છઠ્ઠો પ્રપાઠક પ્રથમ ખંડ—

ૐ શ્વેતકેતુર્હાડરુણેય આસ તત્ત્વમ્ પિતૌવાચ વિગેરે [૧] શબ્દોથી કહે છે કે—અરુણી નામના ઋષિને શ્વેતકેતુ નામનો પુત્ર હતો. [અરુણીનું બીજું નામ ‘ઉદાલક’ પણ છે.] અરુણીએ શ્વેતકેતુને કહ્યું કે—‘હે પુત્ર ! તું ગુરૂને ઘેર જા. ત્યાં બ્રહ્મચારી રહીને, વેદનો અભ્યાસ કર. વેદનો અભ્યાસ ન કરે, તે બ્રાહ્મણ, ‘બ્રહ્મખંધુ’ [બ્રાહ્મણોમાં નીચો] કહેવાય છે. આપણા વંશમાં, કોઈ બ્રહ્મખંધુ થયો નથી.

સ હ દ્વાદશવર્ષ ઉપેત્ય [૨] વિગેરે વચનોથી, આગળ કહે છે કે—પિતાની આજ્ઞા પાળવા, બાર વરસનો શ્વેતકેતુ, ગુરૂને ઘેર જઈને, બાર વરસ સુધી ભણ્યો. ભણીને ઘેર આવ્યો. પણ વિદ્યાના ગર્વથી, તે ઘેરાયો. ઉદ્દતાષ્ટદ્વારા, ગર્વે દર્શન દીધાં. અમૃતમાં ઝેરે દર્શન દીધાં. એ રૂપે શેર બરછી, ગ્યાસલેટનાં માત્ર છાંટા પડવાથી બગડી જાય. તેમ ગર્વથી, બ્રાહ્મણપણું અને પંડિતાઈ એક બગડી ગયાં. ગર્વ નામના ભયંકર રોગમાંથી. પુત્રને બચાવી લેવાના હેતુથી, પિતાએ પુત્રને—

યેનાશ્રુતઃ શ્રુતં ભવત્યમતં [૩] વિગેરે વચનોથી પૂછ્યું કે—હે પુત્ર ! તું ભણીને ગણીને આવ્યો છે ! માટે એક પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ; કે—એવું કયું જ્ઞાન છે; કે, જે જ્ઞાનથી, નહીં સાંભળેલું સંભળાય છે; મનમાં નહીં વિચારેલું વિચારાય છે; નહિ નિશ્ચય કરેલી વસ્તુનો, નિશ્ચય થઈ શકે.”

શ્વેતકેતુએ જવાબ આપ્યો કે—‘હે ભગવન્ ! આ જ્ઞાન કેવું છે; તું જાણતો નથી.’

યથા સોમ્યૈકેન મૃત્પિણ્ડેન સર્વં મૃન્મયં [૪] વિગેરે શબ્દોથી અરુણીએ (અથવા ઉદાલકે) કહ્યું કે—‘હે પુત્ર ! માટી અને માટીનાં વાસણો તેં જોયાં છે ? ઘડો, કોડીયું, ગોળો વિગેરે વાસણોનાં નામ, જુદાં જુદાં હોય છે; પણ તે તમામમાં માટી ઓતપ્રેત છે. તે તમામમાં માટી સર્વ વ્યાપી છે. તેથી માટી પરમાર્થરૂપે છે; અને ઘડો વિગેરે નામો, વાણીના વિકારરૂપે છે.”

પિતા આગળ બોલે છે કે—

યથા સોમ્યૈકેન લોહમણિના-વિગેરે. [૫] હે પુત્ર ! સોનું અને સોનાનાં ધરેણું તે જોયાં છે. તે ધરેણુનાં નામ રૂપ જુદાં જુદાં છે; પણ તે તમામમાં, સોનું ઓતપ્રેત છે—સર્વવ્યાપી છે. માટે સોનું પરમાર્થરૂપ છે; સત્ય છે. અને ધરેણુનાં નામ વાણીનો વિલાસ છે.

પિતા ઉદાલક આગળ બોલે છે કે—

યથા સોમ્યૈકેન નલ્લનિકૃન્તનેન સર્વં વિગેરે. [૬]—હે સોમ્ય પુત્ર !—હે ડાહ્યા દિકરા ! [પ્રભુએ તને બ્રાહ્મણને ઘેર જન્મ આપ્યો; તેજ સુચવે છે કે—તું ભાગ્યશાળી છો. તારે સોમ્ય થવું જ જોઈએ.] તેં લોહું, અને લોહાની નેરણી, તલવાર વિગેરે જોયાં છે ? નેરણી, તલવાર વિગેરે નામરૂપથી જુદાં જુદાં છે; પણ તે તમામમાં લોહું ઓતપ્રેત છે.

સર્વવ્યાપી છે. માટે લોકો પરમાર્થ રૂપ છે. અને નેરણી, તલવાર વિગેરે નામો, વાણીના વિલાસરૂપ છે.

વિવેચન—

[નરસી મહેતો ગાય છે.]

રાગ-પ્રભાત

અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રીહરિ, જનવે રૂપે અનંત ભાસે;

દેહમાં દેવ તું, તેજમાં તત્ત્વ તું, શન્યમાં શબ્દ થઈ વેદ વાસે-ટેકો

પવન તું, પાણી તું, ભૂમિ તું ભૂધરા, વૃક્ષ થઈ ફૂલી રહ્યો આકાશે;

[‘બસ ! વંદન કરો ! વંદન કરો ! સચરાચરમાં વ્યાપી રહેલા વિશ્વ-
નાથને વંદન કરો ! શું કહું ?-]

પવન તું, પાણી તું, ભૂમિ તું ભૂધરા, વૃક્ષ થઈ ફૂલી રહ્યો આકાશે;

વિવિધ રચના કરી, અનેક રસ લેવાને, શિવથડી જીવ થયો; એજ આશે-અખિલ

વેદ તો એમ વદે, શ્રુતિ સ્મૃતિ શાખ દે, કનકકુંડળ વિશે ભેદ ના હોય.

ઘાટ ઘડીયા પછી, નામ રૂપ જીજ્ઞાસા, અંતે તો હેમનું હેમ હોય-અખિલ

અંથે ગડબડ કરી, વાત ન કરી ખરી, જોહને જે મમે, તેને પૂજે;

મન કર્મ વચનથી, આપ માની લહે, સત્ય છે એજ, મન એમ સૂજે-અખિલ

વૃક્ષમાં ખીજ તું, ખીજમાં વૃક્ષ તું, જોઈ પટંતરો એજ ભાસે;

ભણે નરસૈયો એ મન તણી શોધના, પ્રીત કરે પ્રેમથી, પ્રગટ થાશે-અખિલ

ઉપનિષદોનું જ્ઞાન, ભાગવતમાં નીતર્યું. ભાગવતનું જ્ઞાન, ભકતોની વાણીમાં નીતર્યું. વાંચવું નથી; વિચારવું નથી; તેને કાંઈ કહેવું નથી; પણ આપ વાંચવા વિચારવા બેઠા છો; તો સાંભળો કે-ગંગાનું જળ નળદ્વારા આપણે ચોરડે આવ્યું. છતાં હાથ ગંદા કેમ ? કાળમાં મેલાં કેમ ? ‘અંથે ગડબડ કરી;’ તે પણ સાંભળ્યું ને ? મતવાદીઓએ, થોડું દ્વૈત, અને વધારે અદ્વૈત; વધારે દ્વૈત અને થોડું અદ્વૈત; અદ્વૈત ખરું, પણ વિશિષ્ટ અદ્વૈત; વળી કોઈ કહે છે કે ‘અદ્વૈત ખરું, પણ અલ્પ અદ્વૈત;’ વળી એક કહે છે કે-‘અદ્વૈત ખરું; પણ વિશિષ્ટમાં કાંઈક વધારે વિશિષ્ટ, એવું અદ્વૈત; અન્ય મત કહે છે કે અદ્વૈત ખરું, પણ શુદ્ધ અદ્વૈત; બીજો મત કહે છે કે-અદ્વૈત ખરું, પણ અશુદ્ધ અદ્વૈત. એમ અનેક ખેંચતાણોની રક્ષા માટે, અનેક અન્યો લખી નાંખ્યા. આ અન્યોની ગડબડથી થાકેલા, નરસિંહ મહેતા કહે છે કે-‘અંથે ગડબડ કરી, વાત નવ કરી ખરી-’

સંપ્રદાયોની જરૂર છે. પણ તે સાકરના એક કકડાના, દસ કકડા જેવા એકમત હોવા જોઈએ. પ્રાંતોમાં જુદી જુદી નિશાળો છે; પણ તેમાં પાઠ્ય પુસ્તકો, સરખાં હોય છે. સંપ્રદાયોમાં જે કળ્યાના અન્યો હોય; તે ત્વરાથી સંતાડી દેવા જોઈએ. કારણ કે તે સંપ્રદાયોનું કલંક છે. ખોટા રૂપેયા ચોંટ ન ચાલે.

યાદ રાખવું કે- ભગવાનને પામવાનો ધોરી રસ્તો છે. દ્વૈત અને અદ્વૈત, તેનાં બે પગ થીઆં છે. મન્વાદિએ કરી આપેલા કાયદા પ્રમાણે, સ્વધર્મ પાળીને, દ્વૈત સિદ્ધ કરવું જોઈએ. એટલે પિતા હો; તો સાચા પિતા થવું જોઈએ; પુત્ર હો; તો સાચા પુત્ર થવું જોઈએ; પતિ હો; તો સાચા પતિ થવું જોઈએ; અને પત્નિ હો તો સાચાં પત્નિ થવું જોઈએ.

શિષ્ય હો, તો સાચા શિષ્ય થવું જોઈએ. જીવ હો; તો સાચા જીવ થવું જોઈએ. એટલે જીવને કરવાનાં કર્તવ્ય, બરાબર કરવાં જોઈએ. આ દ્વૈત માર્ગ છે. આ પ્રમાણે દ્વૈત સિદ્ધ થયા પછી, અનાયાસે અદ્વૈતનાં બારણાં ઉઘડી જશે. દષ્ટાંત—નોકર ડરતો ડરતો નોકરીમાં દાખલ થાય, પણ શેઠની આજ્ઞા બરાબર પાળીને, દ્વૈતને સિદ્ધ કરે; તો શેઠ તેને ગલ્લાની કુંચી આપે; અને પોતાવતી, સોદા કરવાની પરવાગી પણ આપે. પારકે ઘેરથી છોકરી, બીતી બીતી પતિના ઘરમાં દાખલ થાય; પણ સૌની આજ્ઞા બરાબર પાળીને, દ્વૈતને સિદ્ધ કરે; તો વટકણી સાસુ પણ, પટારાની કુંચી, વહુને આપે. વહુને જમાડીને જમે; અદ્વૈત અનાયાસે પેસી જાય. સ્વધર્મ પાલનમાં, તપ ઘણું જ છે. આ તપમાં, તાકાદ ઘણું જ છે. એક પુરુષ, સ્ત્રીની આજ્ઞા વિના, સન્યાસ લઈ શકતો નથી. એક સ્ત્રી પતિની આજ્ઞા વિના, ભગવાનને ભજી શકતી નથી; એક પુત્ર પિતાને રજીતતા મુકીને, કાશીએ જઈ શકતો નથી; વિગેરે. આ બધા વર્ણાશ્રમપાલનના કાયદા કડક છે. વસિષ્ઠ, અંગિરા, અત્રિ, વામદેવ વિગેરેને તાકાદ આપનાર સ્વધર્મ છે. શાંડિલી નામની ઋષિ પત્નીએ, સૂર્યને આલે ઉભો રાખ્યો હતો. વસિષ્ઠનાં પત્ની અશ્વત્થી, અત્રિનાં પત્ની અનમૂયા—વિગેરે, ચાર વેદ બણેલાં નહોતાં; પણ સ્વધર્મ પાલનમાં પાકાં હતાં. દીનાનાથને તેને આંગણે, આંટા ખાવા પડતા હતા. સ્વધર્મ પાલન, એજ વર્ણાશ્રમ. વર્ણાશ્રમી એજ દ્વૈતવાદી. સ્વધર્મી એજ વર્ણાશ્રમી. સ્વધર્મ સિદ્ધ થયા પછી, એટલે સ્વધર્મના પાલનથી તપ વધી પડ્યા પછી; સ્વધર્મના પાલનથી, અંતઃકરણ શુદ્ધ થયા પછી, જ્ઞાનની ભૂખ ઉઘડે છે. જ્ઞાનમાં આગળ વધતાં, મુમુક્ષુ ધીમે ધીમે, વર્ણાશ્રમની હદો—મર્યાદાઓ—ઓળંગવા માંડે છે. જ્ઞાનની સિદ્ધિ પાકી થતાં, તે અતિવર્ણાશ્રમી થાય છે. અતિવર્ણાશ્રમી, તે અદ્વૈતવાદી. સ્વધર્મ, વર્ણાશ્રમ, અથવા દ્વૈત, સાધન છે. અદ્વૈત સિદ્ધિ છે. સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી, સાધનની જરૂર નથી. આ ધોરી રસ્તો છે. તે પ્રભુમાં તન્મય. તે પ્રભુથી જુદા નહીં. આટલું મુખ સામે ધરો; કે તુરત મુખ દેખાય; આટલું અવળું કરો; કે તુરત, મુખનું પ્રતિબિંબ, કોણ જણે ક્યાંઈ નાસી જાય. મન્વાદિએ લખી આપેલાં શાસ્ત્રો પ્રમાણે વર્તો; તો પ્રભુ સામે દેખાય; શાસ્ત્રોથી અવળા ચાલો; તો પ્રભુ ક્યાંઈ દેખાયજ નહીં. કેમ સમજાય છે ને? [સમજીને વાંચો!]

નરસિંહ મહેતો હજી ગાય છે કે—

(રાગ—પ્રભાત)

જાગીને જોઈં તો, જગત દિસે નહીં, જિંઘમાં અટપટા ખેલ બાસે;

ચિત્ત ચૈતન્ય વિલાસ તદ્દરૂપ છે, બ્રહ્મ લટકાં કરે, બ્રહ્મ પાસે—ટેક૦

પંચ મહાભૂત પરબ્રહ્મ વિશે ઉપજ્યાં, અણુ અણુ માંહી રહ્યાં રે વળગી;

ફૂલ ને ફળ તે તો, વૃક્ષનાં જાણુવાં, થડથડા ડાળ, તે નહીં રે અળગી—જાગીને૦

વેદ તો એમ વદે, શ્રુતિ સ્મૃતિ શાખદે, કનક કુંડળ વિશે ભેદ ન હોયે;

ઘાટ ઘડ્યા પછી, નામરૂપ જૂજવાં, અંતે તો હેમનું હેમ હોયે—જાગીને૦

જીવ ને શિવ તો, આપ ઇચ્છાએ થયા, રચી પરપંચ, ચૌદ ક્ષોક કીધા;

ભણે નરસૈયો, એ તેજ તું—તેજ તું, તને સમર્યાથી, બહુ સંત સિધ્યા—જાગીને૦

વર્ણાશ્રમમાં ન પડ્યા રહેવા માટે, એટલે સ્વધર્મને સિદ્ધ કરીને, સ્વધર્મથી આગળ વધવાને માટે, એટલે દ્વૈતમાંથી અદ્વૈતમાં આવવા માટે, નરસિંહ મહેતો કહે છે કે—

રામ—પ્રભાત—

જ્યાં લગિ આત્મા તત્ત્વ ચિન્થો નહીં, ત્યાં લગી સાધના સર્વ જૂઠી.

મનુષ દેહ તારો, એમ એળે ગયો, માવઠાની જેમ, વૃષ્ટિ વૃઠિ-જ્યાં લગિ

શું થયું સ્નાન સેવાને પૂજ થકી, શું થયું ઘેર રહી દાન દીધે;

શું થયું ધરી જટા, ભસ્મ લેપન કરે, શું થયું વાળલોચન કીધે-જ્યાં લગિ

[નોંધ—આ સ્નાન સંધ્યાની નિંદા નથી; આ જટા, ભસ્મ, કે વાળલોચનની નિંદા નથી. પણ આ એમ કહે છે કે—સ્નાન, સંધ્યા કરવા છતાં, અથવા જટા અને ભસ્મ કર્યા છતાં, અંતઃકરણમાં કામ ક્રોધ અને લોભ કેમ રહ્યા? ગંદા અંતઃકરણમાં પ્રભુ કંઈ રીતે આવશે? વિગેરે. મહેતાજી આગળ કહે છે કે—]

x

x

x

x

x

એ છે પરપંચ, સહુ પેટ ભરવા તણા, આત્મારામ પરબ્રહ્મ ન જોયો;

ભણે નરસૈયો, કે તત્ત્વદર્શન વિના, રત્ન ચિંતામણી જન્મ ખોયો;-જ્યાં લગિ

હવે શ્વેતકેતુના વિષય તરફ આવો-પિતાનું કહેવું સાંભળીને, શ્વેતકેતુ ખોલ્યો, 'ન વૈ નૂનં ભગવંતસ્ય વિગેરે. (૭)-હે કૃપાળુ પિતા! હે માનવીઓના પ્રથમ ગુરુ! મારા વિદ્વાન ગુરુઓ, ખરેખર, આ બ્રાહ્મતથી અજ્ઞાત હોવા જોઈએ. કારણ કે જો તેઓ, આ વિદ્યા જાણતા હોત; તો મને જરૂર શીખવત. હવે આપ કૃપા કરીને, મને આ જ્ઞાન આપો!' [શાંતિથી વાંચો.]

છઠ્ઠો પ્રપાઠક—બીજો ખંડ

સદૈશ્વ સોમ્યેદમગ્ર આસીત્, ઇકમેવાદ્વિતીયં વિગેરે. [૧] પિતા જવાબ આપે છે કે—“હે પુત્ર! સૃષ્ટિની પહેલાં આ જગત્ સત્ રૂપ હતું; બ્રહ્મરૂપ હતું. ઇશ્વરરૂપ હતું. આથી તે એક, અને અદ્વિતીય હતું. કદી કોઈ શૂન્યવાદી એમ કહે કે ‘સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પહેલાં કંઈ હતું જ નહીં. તો તે મનાય નહીં. ઘડો, ગોળો, કોડીયું થયા પહેલાં, કંઈ નહોતું; એમ કહેવાય નહીં. એટલે ઘડા વિગેરેનું ઉપાદાન કારણ (માટી), તો હતીજ. તેમ જગત્નું ઉપાદાન કારણ, બ્રહ્મ તો હતુંજ.

કુતસ્તુ ચ્ચલુ સોમ્યૈવ ૨ વિગેરે [૨] ઉદાત્તકે આગળ કહ્યું કે—‘હે પુત્ર! અદૃશ્યમાંથી દૃશ્ય કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું? તેના જવાબમાં કહેવાનું કે—પ્રથમ આ સત્ એક-અદ્વિતીયરૂપ હતું.”

તદૈક્ષત વહુ સ્યાં પ્રજાયેય વિગેરે [૩] પિતાએ આગળ કહ્યું કે—‘ત્યાર પછી તે સતે અથવા બ્રહ્મે, વિચાર કર્યો કે—‘હું બહુ રૂપે ઉત્પન્ન થાઉં.’ આ રીતનો વિચાર કરીને, આકાશ ઉત્પન્ન કર્યું. આકાશમાંથી બહુરૂપે વાયુ, વાયુમાંથી બહુરૂપે તેજ; તેજમાંથી બહુરૂપે જળ. પરસેવાવાળું જળ પણ, તેજમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

તા આપ યેક્ષંત વહ્વ્યઃ સ્યામ વિગેરે. [૪] પિતાએ આગળ કહ્યું કે—“જળે બહુરૂપે થવાની ઇચ્છા કરીને, અન્ન ઉત્પન્ન કર્યું. જ્યાં જ્યાં જળ પડે છે; ત્યાં ત્યાં અન્ન થાય છે.” અન્નનો બીજો અર્થ પૃથ્વીતત્ત્વ છે. [વિચારીને વાંચો.]

છઠો પ્રપાઠક—ત્રીજો ખંડ

ભૂતોથી નામરૂપ સૃષ્ટિ.

આ પ્રમાણે પાંચ ભૂતો ઉત્પન્ન થયાં. તેમાં સર્વેષાં ભૂતાનાં ત્રીણ્યેવ લીજાનિ ભવત્યાણ્ઢજં જીવજમુદ્ભિજ્જમિતિ ॥૧॥—પિતા ઉદાલક આગળ કહે છે કે—“હે ડાહ્યા દિકરા! હે અહ્મપુત્ર! હે જગત્ની શાંતિના જવાબદાર! હે સમાજને સુખ આપનાર! આ પંચમહાભૂતોનાં ત્રણ ખીજ છે. (૧) અંડજ (ઈડાંમાંથી નીકળનારાં પ્રાણીઓ—પક્ષીઓ. (૨) જીવજ. (જીવમાંથી જન્મ લેનારાં જીવો. મનુષ્ય પશુ; અને (૩) ઉદ્ભિજ્જ. ચોમાસામાં જમીનમાંથી અળસીયાં અને એવા ખીજ કીડાઓ તથા વૃક્ષો ઉત્પન્ન થાય છે તે.” સેયં દેવતૈશ્વત હન્તાહમિમાસ્તિસ્ત્રો દેવતા અનેન જીવેનાઽઽત્મનાઽનુપ્રવિષ્ય નામરૂપે વ્યાકરવાણીતિ ॥૨॥ પિતા આગળ કહે છે કે—“પંચમહાભૂતે શરીર ધડી આપ્યાં; પછી પરમાત્માએ, એવી ઇચ્છા કરી કે—હવે જીવરૂપે હું, તે તમામમાં પ્રવેશ કરું! ચેતના શક્તિ આપું! અને પછી જુદા જુદા નામરૂપે થાઉં.”

વિગેરે વિગેરે—

यस्यामतं तस्य मतं, मतं यस्य न वेद सः ।

अविज्ञातं विजानतां, विज्ञातमभिजानताम् ॥

શ્રુતિ કહે છે કે—‘અહ્મ જાણી શકાય; એવું નથી’ એમ જેનો નિશ્ચય હોય છે; તેજ અહ્મજ્ઞાની છે. અને ‘મેં અહ્મને જાણ્યું;’ એમ જે કહે છે; તે અહ્મને જાણતોજ નથી. કારણ કે અહ્મને જાણનારાઓનો, એવો નિશ્ચય હોય છે કે—‘અહ્મ, જ્ઞાનનો વિષય નથી.’ અહ્મને નહિ જાણનારાઓનો એવો મત હોય છે કે—‘અહ્મ, જ્ઞાનનો વિષય છે.’

‘અવચનેનૈવ પ્રોવાચ,’ ‘સં તુર્ણીં ચમૂચ હ.’ વક્તાએ કાંઈપણ નહીં બોલીને, જણાવી દીધું કે ‘અહ્મ વાણી અને મનના વિષયરૂપ નથી.’ અને તેથીજ મૌન રહ્યો.

શ્રુતિ કહે છે કે—एको देवः सर्वभूतेषु गूढः, सर्वव्यापि सर्वभूतांतरात्मा । આત્મા એક છે; છતાં સર્વ પ્રાણીઓમાં ગૂઢરૂપે રહેલો છે. તે સર્વ વ્યાપી છે; અને સર્વ પ્રાણીઓમાં અંતર્યામીરૂપ છે. [વિચારીને વાંચો.]

શ્રુતિ—यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिगा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एव आत्मानो व्युच्चरन्ति—જેમ એક અને અદ્વિતીય, એવા અગ્નિમાંથી, નાના નાના તણખાઓ નીકળે છે; તેમ પરમાત્મામાંથી, સર્વ પ્રાણો, સર્વ લોકો, સર્વ દેવો, સર્વ ભૂતો, અને સર્વ જીવો, ઉત્પન્ન થાય છે.

મનને આત્મા માનનારા—

[પંચદશી ચિત્રદીપ.]

मम आत्मेति मन्यंत, उपासनपरा मनाः ।

प्राणस्याभोक्तृता स्पष्टा, भोक्तृत्वं मनसस्ततः ॥ ६७ ॥

અર્થ—ઉપાસનામાં તત્પર રહેનારા લોકો કહે છે કે—‘ભલે પ્રાણ અભોક્તા રહ્યા; પણ મન તો આત્માજ છે. કારણ કે—

मन एव मनुष्याणां, कारणं बंधमोक्षयोः ॥ ६८ ॥

મન આ દેહમાં કર્તા હર્તા છે. એટલે બંધ મોક્ષનું તે કારણ ગણાય છે.

તેનો જવાબ એટલોજ છે કે—(૧) જે અંધમોક્ષનું કારણ હોય; તે આત્મા હોઈ શકે નહીં. (૨) ‘મારું મન ઠેકાણે નથી.’ ‘મારું મન શોકાતુર છે.’ તો મનને ‘મારું’ કહેનારો, મનથી કોઈ જુદો આ દેહમાં છે. માટે મન આત્મા નથી; પણ મનને મારું કહેનારો, આત્મા છે. **મન સંબંધી કાંઈક વિશેષ—**

આપણે ઉપર સાંભળ્યું કે—આ દેહમાં ‘મન’ કર્તા હોતો છે. વળી તેમાં વિશેષ જાણવા જેવું એ છે કે—

बंधाय विषयासक्तं, मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतं । [અહ્યાપદ્ય ઉપનિષદ]

જો મન શાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે સવળું વર્તે; તો માનવી ભવબંધનમાંથી, અનાયાસે મુક્ત થાય છે; અને જો શાસ્ત્રની આજ્ઞાથી અવળું વર્તે; તો માનવીને ભયંકર ગટરમાં ફેંકી દે છે. આ કાયદો એટલો બધો સખત છે કે—અહ્યાને પણ, કર્માનુસાર કાડીમકાડી થવું પડે. ઇંદ્રના તખત ઉપર બેઠેલા નહુપને, સર્પ થવું પડ્યું હતું. ત્રગેરે.

मनसैर्वेदजालश्रीर्-जगति प्रवितन्यते ।

यावदेतत् संभवति, तावन्मोक्षो न विद्यते ॥ [મહોપનિષદ]

અર્થ—જેમ સ્વપ્નના અનેક દેખાવ, મન વડેજ દેખાય છે; તેમ આ જગતમાં, અનેક ઇંદ્રજાળ જેવી લક્ષ્મી (માયા), મનવડેજ વિસ્તરેલી છે. જ્યાંસુધી આ ઇંદ્ર જાળ છે; ત્યાંસુધી મોક્ષ નથી.

मनोव्याधेश्चिकित्सार्थ-मुपायं कथयामि ते ।

यद्यत् स्वाभिमतं वस्तु, तत् त्यजन् मोक्षमश्नुते ॥

चित्तं कारणमर्थानां, तस्मिन् सति जगत्रयम् ।

तस्मिन् क्षીणे जगत्क्षીणं, तच्चिकित्स्यं प्रयत्नतः ॥ [મહોપનિષદ]

અર્થ—વસ્તુ માત્રનું કારણ ચિત્ત છે. તે છે; તો ત્રિભુવન છે. તે નથી; તો ત્રિભુવન નથી. માટે ચિત્તની ચિકિત્સા ખાંતથી કરવી જોઈએ.

कल्पं क्षणीकरोत्यंतः, क्षणं नयति कल्पताम् ।

यनोविलाससंसारः, इति मे निश्चिता मतिः ॥ [મહોપનિષદ]

અર્થ—મન કલ્પને ક્ષણ બનાવે છે; અને ક્ષણને કલ્પ બનાવે છે. સંસાર મનનો વિલાસ છે; એવો મારો દૃઢ નિશ્ચય છે.

यथा संकल्पयद्योगी, योगयुक्तो जितेंद्रियः ।

तथा तत्तद्वशाप्नोति, भाव एवाऽत्र कारणम् ॥ [યોગશિષોપનિષદ]

અર્થ—જિતેન્દ્રિય અને યોગયુક્ત યોગી, જે જે સંકલ્પ કરે છે; તે તે તેને મળે છે. આનું કારણ ભાવનાજ [will power] છે.

દષ્ટાંત—૪૦-૫૦ વરસની વાત છે કે—ધંધુકા પાસેના ભીમનાથમાં, બળેવને દિવસે, જનોઈ પહેરીને, આહ્વાણો જમવા બેઠા હતા. ધાર્યા કરતાં આહ્વાણોની સંખ્યા વધી પડી. ઘી ખૂટ્યું. એક ખાખી ત્યાં મહાંત હતો. વહીવટ કરનારા કારભારીઓએ મહાંતને કહ્યું કે—‘મહારાજ ! ઘી ખૂટ્યું. હવે શું કરશું ?’ મહાંત બોલ્યા કે—‘વો નિલકામાં જળ હો; સોઈ ઘી હો. ડબ્બા ભરણીયો ! આહ્વાણોકું અચ્છી તરેહસે જમાડો.’ ભીમનાથ પાસે ‘નિલકા’

નામની નદી છે. તેમાં જળ વહેતું હતું. મહાંતની આજ્ઞા પ્રમાણે, ડબ્બા ભરવા માંડતાં, નીલકામાં જળ; અને ડબ્બામાં, જે જળ પડે—તે ઘી. સંતો જળને ઘી બનાવી શકે છે; ધૂળને સોનું બનાવી શકે છે; સોનાને ધૂળ બનાવી શકે છે. જંગલને મંગળ બનાવી શકે છે; મંગળને જંગલ બનાવી શકે છે.—વિગેરે વિગેરે.

દેહાવસાનસમયે, ચિત્તે યદ્વદ્વિભાવયેત્ ।

તત્તદેવ ભવેજ્જીવ, इत्येवं जन्मकारणम् ॥ [યોગશિઃ]

અર્થ—મરણ સમયે ચિત્ત જેવી જેવી ભાવના કરે છે; તેવું તેવું સ્વરૂપ જીવ ધારણ કરે છે. આ પ્રમાણે ઉચા નીચા જન્મનું કારણ પણ ચિત્ત છે.

પતંજલિ ભગવાન કહે છે કે—

‘ યોગઃ ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ—ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ થાય; તેજ યોગ છે. વળી એમ પણ કહે છે કે—ચિત્તં પ્રાણેન સંબદ્ધં—ચિત્ત પ્રાણ સાથે જોડાયેલું રહે છે. વળી પ્રાણના નિરોધના સંબંધમાં એમ પણ કહે છે કે—‘ પ્રાણનો નિરોધ, તેજ ચિત્તનો નિરોધ, યોગ-શિષોપનિષદ્ પણ કહે છે—તસ્માત્ તસ્ય જયોપાયઃ, પ્રાણ एव हि नान्यथा—ચિત્તને જીતવાનો ઉપાય, પ્રાણને જીતવો એજ છે—ખીજો નથી. મુક્તિકોપનિષદ્ દ્વે બીજે ચિત્ત-વૃક્ષસ્ય વિગેરે શબ્દોથી કહે છે કે—‘ પ્રાણની રકુરણા, અને વાસના, આ બે, ચિત્તવૃક્ષનાં ખીજ છે. ’ મુક્તિકોપનિષદ્ અધ્યાત્મવિદ્યાધિગમઃ વિગેરે શબ્દોથી, એમ પણ કહે છે કે—અધ્યાત્મવિદ્યાનો અભ્યાસ, સંતપુરૂષનો સમાગમ, વાસનાઓનો ઉત્તમ રીતે ત્યાગ, અને પ્રાણાયામાદિ વડે પ્રાણની ચંચળતાનો નિરોધ, એટલી યુક્તિઓ, ચિત્તનો જય કરવામાં ખીલવવી પડે છે.

આ એકાદશ સ્કંધમાં, ચિત્તનો નિરોધ, મનનો નિરોધ, પ્રાણનો નિરોધ—એમ નિરોધ સંબંધી, વારંવાર બોધ થયા કરે છે. દરેક આચાર્યોએ પણ, નિરોધ સંબંધી ઉપદેશ કર્યો છે. માટે આ વાત અરાખર ધ્યાનપૂર્વક સાંભળજો ! અનેક તત્ત્વવિદ્ પુરૂષો, નિર્ણય કરીને બોલ્યા છે કે—બંધો હિ વાસનાબંધો, મોક્ષઃ સ્યાદ્વાસનાક્ષયઃ ।—વાસનાનો બંધ એજ બંધ છે; અને વાસનાનો ક્ષય, એજ મોક્ષ છે. ’ મુક્તિકોપનિષદ્ એમ પણ કહે છે કે—

मनसोऽभ्युदयो नाशो, मनोनाशो महोदयः ।

ज्ञमनो नाशमभ्येति, मनोऽज्ञस्य हि शृंगला ॥

અર્થ—મનનો અભ્યુદય એજ જીવનો વિનાશ, મનનો વિનાશ એજ જીવનો મહાન્ ઉદય છે, જ્ઞાનીનું મન નાશ પામે છે; અને અજ્ઞાની માણસનું મન, અનેક ઉપાધિઓથી ઘેરાયેલું બની જાય છે.

ઉપનિષદો કહે છે કે—ઇચ્છાઓના પરપોટા દાખી દેવાથી, આશાઓનાં મૂળ બાળી દેવાથી, સંકલ્પનાં મોઝાંઓ ઉલટાવી નાંખવાથી, અને મનને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનું ભાન, વારંવાર કરાવવાથી, મન પ્રકાશે છે.

પૂર્વ દેહના ત્યાગ સંબંધી—

બ્રહ્મસૂત્ર, વેદાંત દર્શન, ઉત્તરમીમાંસા, અથવા વેદોનો જ્ઞાન ભાગ, એકજ ગ્રન્થ છે. તે ગ્રન્થનો ત્રીજો અધ્યાય, ‘સાધના અધ્યાય’ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ સાધના અધ્યાયમાં, જીવ પૂર્વ દેહનો ત્યાગ કરીને, પછીના દેહમાં, કેવી રીતે જાય છે; તેનું વર્ણન છે.

તદન્તરપ્રતિપત્તૌ રંહતિ સંપરિષ્વક્તઃ પ્રશ્નનિરૂપણામ્યામ્ ॥ ૧ ॥ તત્ એટલે પૂર્વ દેહ. તદન્તરપ્રતિપત્તૌ-પૂર્વ દેહમાંથી પછીના દેહની પ્રાપ્તિમાં. સંપરિષ્વક્તઃ-દેહનાં ખીજ ને સૂક્ષ્મભૂત (લિંગશરીર તથા પાપપુણ્ય અથવા ધર્મ અધર્મ. તે સાથે લક્ષને: રંહતિ-જીવ જાય છે; એમ. પ્રશ્નનિરૂપણામ્યામ્-અનેક વિદ્વાનોએ પ્રશ્નો અને ઉત્તરોથી નિર્ણય કરેલો છે. ભાગવત સ્કંધ ૩. અ. ૩૨માં કપિલ ભગવાન માતાને કહે છે કે-‘હે મા! પૂણ્યકર્મ કરવાથી, જીવ ઉપરના લોકમાં જાય છે; અને પાપકર્મ કરવાથી, જીવ નરકમાં જાય છે. તથા તત્ત્વજ્ઞાન વિના, જન્મ મરણ મટવું નથી.’

આગળ અનેક સૂત્રોથી, સિદ્ધ કરી આપે છે કે-‘ઉત્તમવર્ણ અને ઉત્તમ સુખ, મેદાનમાં પડ્યાં છે; પણ તે પુણ્યવાન-શીલવાન પુરુષને મળે છે. શીલ શું છે?

અબ્રોહઃ સર્વમૂતેષુ, કર્મણા મનસા ગિરા ।

અનુગ્રહઃ જ્ઞાનં ચ, શીલમેતદ્ વિદુર્બુધાઃ ॥

અર્થ—મન વાણી અને શરીરવડે, જે, કોઈ પણ પ્રાણીનો, દ્રોહ કરતો નથી; કોઈ તેનો દ્રોહ કરે છે; તો તેના ઉપર દયા-ક્ષમા રાખે છે. દ્રોહનો બદલો, દ્રોહથી લેતો નથી. વળી તેને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન પણ હોય છે. આવા પુરુષને પંડિતો શીલવાન કહે છે. આગળ એમ પણ કહે છે કે-આચારહિનં ન પુનંતિ વેદાઃ- આચાર એટલે શીલ. શીલ રહિત પુરુષને, વેદો પવિત્ર કરતા નથી. કહ ઉપનિષદમાં યમરાજ નચિકેતાને કહે છે કે—

[ખીજવડી]

ન સાંપરાયઃ પ્રતિભાતિ, બાલં પ્રમાદંતં વિત્તમોદેન મૂઢમ્ ।

અયં લોકો, નાસ્તિ પરં ઇતિ માની, પુનઃ પુનર્વશમાપદ્યતે મે ॥૬॥

અર્થ—હે નચિકેતા! જે મૂર્ખ માણસ, પરલોકના ઉપાયને જાણતો નથી. અને ધન દોલતના મોહમાં, મૂઢ બનીને, પ્રમાદ કરી રહ્યો હોય છે; તથા જે, સ્ત્રી, પુત્ર, અને દ્રવ્ય જેમાં છે;—એવા આ લોકનેજ માને છે. પરલોકને માનતો પણ નથી; તે મૂર્ખ માણસ, મારા સપાટામાં વારંવાર આવે છે.

સ્મરંતિ ચ [૧૪] આગળ ચૌદમા સૂત્રમાં એમ પણ કહે છે કે-મનુષ્યાસાદિ અનેક તત્ત્વવિદ્ પુરુષોએ, પોતાની સ્મૃતિઓમાં લખી આપ્યું છે કે-‘પાપકર્મ કરનારાઓને, અનેક દુઃખોથી ભરેલી, નીચ યોનીઓ પ્રાપ્ત થાય છે.’ આ વચનો ટેકારૂપ છે.

અપિ ચ સપ્ત [૧૫] આ નરકો સાત છે. ભાગવતના સ્કંધ ૫ અ. ૨૬ માં નરકોનું વર્ણન છે. વિગેરે-વિગેરે. પૂર્વ દેહના ત્યાગના સંબંધમાં—

ગીતા—

અંતકાલે ચ મામેવ, સ્મરન્મુક્ત્વા કલેવરમ્ ।

યઃ પ્રયાતિ સ મદૂભાવં, યાતિ નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ॥૬॥

યં યં વાપિ સ્મરન્ ભાવં, ત્યજત્યંતે કલેવરમ્ ।

તં તમેવૈતિ કૌંતેય, સદા તદૂભાવભાવિતઃ ॥ ૬ ॥ [અ. ૮]

ભાવાર્થ—મને ભજતો ભજતો, જે દેહનો ત્યાગ કરે; તે મનેજ પામે. [અંતકાળ વખતે ભગવાન યાદ આવવા; તે સુલભ વાત નથી. વાલીને જાણ મારીને, પાડી દીધા પછી,

વાલીએ ‘આ પ્રભુ છે કે નહીં;’ એમ જરા કસોટી કરી. [જુઓ મોક્ષવાણી પાનું ૪૧ એ] કસોટી કરતાં ખાત્રી થઈ કે-પ્રભુ પોતે છે. પછી તો પ્રભુના પગમાં પડ્યો. પુત્ર નથી પડતાં, પિતા રાંક થઈ જાય; ભક્ત નથી પડતાં, ભગવાન રાંક થઈ ગયા.

ચોપાઈ—સુનત રામ અતિ ક્રોધાળ વાણી, વાલી શીશ પરસેહી નીજ પાણી.

અચલ કરો તનુ રાખહુ પ્રાના, વાલિ કહા સુન કૃપા નિધાના.

વાલીની નમ્ર વાણી સાંભળીને, પ્રભુએ તેને માથે નિર્ભયતા આપનારો, પોતાનો હાથ મુકીને કહ્યું કે-‘તને અચળ રાખું; તારા પ્રાણ બચાવી લઉં; તું ગભરાઈશ મા.’ તેના જવાબમાં વાલી બોલ્યો હતો કે-‘તે વાત ખરી; પણ આપની સાનિધ્ય, મરણ ક્યાંથી થાય ! વિગેરે-વિગેરે.’

ચોપાઈ—જન્મ જન્મ મુનિ યત્ન કરાહી, અંત રામ કંહિ આવત નાંહી;

જસુ નામ બલ શંકર કાશી, દેત સખહી સમ ગતિ અવિનાશી.

મમ લોચન ગોચર સોધ આવા, બહુરિકિ પ્રભુ અસ બનહિ બનાવા.

વાલી કહે છે કે—‘મુનિયો અનેક અવતાર સુધી, તપ કરે; તોપણ મરવા વખતે, મુખમાં રામ ન આવે-‘ઓય વોય’ આવે. તે રામ, આજ મારી સામે ઉભા છે; અને હું આ દેહ તજું છઈ. માટે હે પ્રભુ ! મારે હવે જીવવું નથી. હવે મારું મરણજી થવા ઘો.’ વિગેરે વિગેરે. મરે છે તો સૌ, પણ દેહથી, મનથી નહીં-સમજીને નહીં. પરાણે મરે છે.

૫૬

‘મરવા ટાણે રે મનથી કેમ મરાશે, કોણ જાણે શું થાશે !—મરવાં

પંડે પાસું નહીં ફેરવાય, ત્યારે ગોવિંદ કેમ ગવાશે ?

હાં મરવા ટાણેરે—

હાં મરવા ટાણેરેં હાં મરવા ટાણેરે’—મનથી કેમ મરાશે ?

વિગેરે-વિગેરે-આતો રંગનાં છટકાં. મરણવા મહાલે-એવી મળ.

ઉપર ગીતાના છઠ્ઠા શ્લોકમાં, એમ કહ્યું કે-‘હે અર્જુન ! મરવા ટાણે માણસ, જે જે પ્રાણી પદાર્થનો વિચાર કરે; તે તે પ્રાણી પદાર્થને, મરણ પછી, બીજા જન્મમાં, તે પામે છે. ‘મરવું કેવી રીતે ?’ નામનો ગ્રન્થ અહીંથી લખી આવ્યો છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે-મરનારને મરણ વખતે, દવાથી સાચવીએ છંદએ; તેના કરતાં, તેની વાસનાઓ સંકેલવામાં, વધારે સંભાળ રાખવાની જરૂર છે. હોસ્પિટલ લાંબી અને પહોળા હોય; પણ તેમાં વાદકાપનો જે ઓરડો હોય; તે ઓરડામાં, તેના કામને લગતાં, જેવાં જોઈએ; તેવાં શસ્ત્રો, તૈયાર રાખવામાં આવે છે. તેમ જે ઓરડામાં મરનારની પથારી હોય; ત્યાં ઘીનો દીવો, તુલસી, આત્મણ, પ્રભુની છબી, પ્રભુના ભક્ત, માળા, વિગેરે સાધનો તૈયાર રાખવાં જોઈએ. વાસના ઉભી થાય; એવી કોઈપણ વસ્તુ, અગર કોઈપણ વાત, ત્યાં ન હોવી જોઈએ.

દષ્ટાંત—ડોસા મરવા પડ્યા હતા. વાણી બંધ થઈ ગઈ હતી. પણ ‘વા-વા-વા’-બોલતા હતા. પુત્રોએ જાણ્યું કે-આપને ‘વાસુદેવ’ કહેવું છે; પણ બોલાતું નથી. અનેક પાપ કરીને આપે પૈસા ભેળા કર્યા હતા. પૈસાની ખોટ નહોતી. પુત્ર દોડ્યા; તે હિરણ્ય ગર્ભની ગોળી લઈ આવ્યા. તે ગોળી આપને આપતાં, વાણી ઉઘડી. આપા બોલ્યા કે-

‘પેલી વાછડી સાવરણી ખાય છે; અને તમે કેમ ક્રોધ, તે સાવરણી લઇ લેતા નથી.’ બસ વાણી બંધ થઈ ગઈ. બે પાછની સાવરણી માટે, મોંઘી ફવા મારી ગઈ; અને આસપાસ બેઠેલાં સ્ત્રી પુરુષો, ડોસાની બેવકુફી માટે, હસવા લાગ્યાં. આ બેવકુફીને ઉભી કરનાર, તેના પુત્રો હતા. ડોસાએ સાવરણી દેખી; તો વાસના ઊભી થઈ. શા માટે સાવરણી વિગેરે પદાર્થો, બાપાની સામે રહેવા દીધા ? શા માટે પુત્રો મરણનો મહિમા ન સમજ્યા ?

દૃષ્ટાંત બીજું—એક મઠમાં સાધુ મરવા પડ્યા. તે શિષ્યોને કહેતા હતા કે—‘મારા મરણ વખતે દેવોનાં દુંદુભી વાગશે.’ સાધુ પ્રતાપી પુરુષ હતા. શિષ્યોએ આ વાત માની હતી; પણ સાધુ મરી ગયા; ત્યારે દુંદુભી વાગ્યાં નહીં. તેથી તે જીવ ક્યાં ગયો ? તેની શિષ્યોને શંકા થઈ. શિષ્યોએ એક પંડિતને બોલાવીને, આ વાત પૂછી. પંડિતે ‘યં યં વાપિ સ્મરન માવં’ નો શ્લોક યાદ કરીને જોયું; તો જ્યાં, સાધુની પથારી હતી; તેની સામે, એક બોરડી હતી. તે બોરડી ઉપર, એક પાકું બોર લટકી રહ્યું હતું. આ બોર ઉતરાવીને જોયું; તો તે બોરમાં, એક કીડો હતો. તે કીડાને જળની અંજલી છાંટતાં, તે કીડો બોલ્યો કે—‘મરવા વખતે, બોર તરફ નજર થતાં, બોર સાફ લાગ્યું. વાસના ત્યાં ચોંટી. હવે બે ચાર મીનીટમાં, મારો કીડાનો દેહ છોડીને, હું પ્રભુ શરણે જઈશ; ત્યારે દુંદુભી વાગશે.’ સૌ ધીરજ રાખીને બેઠા. કીડો મરી ગયો; અને દુંદુભી વાગ્યાં.

દૃષ્ટાંત ત્રીજું—

રાજા ભરતને મૃગમાં પ્રેમ થતાં, મરણ વખતે, વાસના ત્યાં ચોંટી હતી. પરિણામે મૃગનો અવતાર આવ્યો. પૂર્વના સંસ્કારે, તેને ત્યાં જગાડ્યા. તે મૃગે અનશન વ્રત લઈને, મૃગનો દેહ તળ્યો. પછી બ્રાહ્મણને ઘેર જડ ભરત બન્યા. પણ પૂર્વના સંસ્કારોએ, તેમને સાવધાન રાખ્યા. ક્રોધ ઠેકાણે તે ડહાપણ કરવા તે દોડ્યા નહીં. ગાંડપણમાં ગમ્મત માની—

‘મંસારી કહે છે કે— ભગતડાં ઘેલાં છે;

તમે ઘેલાં ન જાણુશોરે—પ્રભુને મન પહેલાં છે.

મંસારી કહે છે કે— ભગતડાં ભૂંડાં છે.

તમે ભૂંડાં ન જાણુશોરે—ભક્તિનાં મૂળ ઉંડાં છે.’

મોક્ષપત્રિકાના પુસ્તક ૧૮ માં, એક દૃષ્ટાંત છે કે—અમુક કર્મના યોગે, સાધુને જાંટનો અવતાર આવ્યો. ફરતા સાધુઓના એક જુંડમાં, કર્મ સંયોગે, તે ઉંટ આવી ચડ્યો. બધે ઉંટ હતો; પણ કથા થાય; ત્યારે તે સામે આવીને બેસતો હતો. પ્રસાદ લેતો હતો. સાધુને પોતાનું પોટલું, પોતા ઉપર મુકવા, આવતા દેખીને, તે તુરત નીચે બેસી જતો હતો. તે જુંડના મહાંતે, આ ઉંટનું નામ જનકીદાસ પાડ્યું હતું. વિગેરે વિગેરે.

સાધુ, મંત્ર કે આચાર્યોને, યં યં વાડપિનો રોગ, લાગુ પડી જાય છે; તો પછી અન્યનું શું ? માટે મરવા વખતે, સુવાના ચોરડામાં, વાસના પ્રગટે; એવી વસ્તુઓ, રાખવી નહીં. ભગવદ્ભય થવાય; એવી વસ્તુ રાખવી. જેવાં તેવાં સગા વહાલાંને પણ, ત્યાં આવવા દેવાં નહીં. કારણકે સાજા નરવાને, મરનારની મુંઝવણનો ખ્યાલ હોતો નથી. શેર દોઢશેર ભાર જમીને, તે ત્યાં આવ્યાં હોય. નવરાં પડ્યાં, કે યકવાદ શરૂ કરે. અનેક વાતો કરે.

મરણ પથારી આસપાસ, વ્રણીજ શાંતિ જોઈએ. બોલવું પડે; તો ઘણુંજ ધીમું. આ તો—બહાલાના વળામણ ! આ તો—મોટા ગામતરાની તૈયારી !

શરીરના ત્યાગ સંબંધી, ગીતા અ. ૧૫ માં પ્રભુ કહે છે કે—

મમૈવાંશો જીવલોકે, જીવમૃતઃ સનાતનઃ ।

મનઃષ્ઠાનીંદ્રિયાણિ, પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્ષતિ ॥૭॥

શરીરં યદ્વાપ્નોતિ, યદ્વાપ્યુત્ક્રામતીશ્વરઃ ।

ગૃહીત્વૈતાનિ સંયાતિ, વાયુર્ગંધાનિવાશયાત્ ॥૮॥

શ્રોત્રં ચક્ષુઃ સ્પર્શનં ચ, રસનં ગ્રાણમેવ ચ ।

અધિષ્ઠાય મનશ્ચાયં, વિષયાનુપસેવતે ॥૯॥

ઉત્ક્રામંતં સ્થિતં વાઽપિ, ભુંજાનં વા ગુણાન્વિતમ્ ।

વિમૃદ્ધા નાનુપश्यંતિ, પश्यંતિ જ્ઞાનચક્ષુષઃ ॥૧૦॥

યતંતો યોગિનશ્ચૈનં, પश्यંત્યાત્મન્યવસ્થિતમ્ ।

યંતતોઽપ્યકૃતાત્મનો, નૈનં પश्यંત્યચેતસઃ ॥૧૧॥

અર્થ—આ સંસારમાં જે જીવરૂપે બન્યો છે; તે મારો જ અંશ છે. મરવા વખતે; પ્રકૃતિમાં રહેલી મનસહિત છએ ઇંદ્રિયોને, તે પોતામાં આકર્ષી લે છે. [૭] દેહાદિનો માલીક જીવાત્મા, જ્યારે શરીરને છોડીને જાય છે; ત્યારે, પુષ્પમાંથી ગંધ લઇને, જનારા વાયુની પેઠે, મનસહિત ઇંદ્રિયોને લઇને, તે એક દેહમાંથી બહાર નીકળે છે; અને તે પ્રમાણે જ, એટલે— પુષ્પમાંથી ગંધ લઇને પેસનારા વાયુની માફક, મનસહિત ઇંદ્રિયોને લઇને, સૂક્ષ્મ દેહ સાથે બીજા સ્થૂલ દેહમાં પેસે છે. [૮] તે બીજા દેહમાં પણ, તેનાં તેજ, પણ સૂક્ષ્મ, કાન—આંખ, ત્વચા, જીભ, નાસિકા અને મનનો આશ્રય લઇને, આ જીવાત્મા વિષયોને ભોગવે છે. [૯] પરંતુ આ પ્રમાણે એક દેહને છોડનારા, અને તેનાં તે મન ઇંદ્રિયો સાથે, બીજા દેહમાં જઇને વસનારા, તથા ભોગ ભોગવનારા જીવાત્માને, મૂઢ લોકો જાણુતા પણ નથી. જ્ઞાન ચક્ષુવાળા જાણી શકે છે. [૧૦] પ્રયત્નવાન યોગીઓજ, પોતાના હૃદયમાં રહેલા, તે આત્માને જોઇ શકે છે. અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા અજ્ઞાની જનો તો, પ્રયત્ન કર્યા છતાં, પોતાના આત્માને જાણી શકતા નથી. [૧૧] વિગેરે-વિગેરે— [વિચારીને વાંચો !]

૩૪ મા શ્લોકમાં સ્વકૃતૈઃ કર્મભિઃ વિગેરે શબ્દોથી ઉદ્ધવ કહે છે કે—પોતે કરેલાં કર્મોથી, લોકો જાંચા નીચા દેહને ધારણ કરે છે.’ સુખદુઃખની બાબતમાં, અને જાંચા નીચા દેહની બાબતમાં, આપ હવે બરાબર જાણો છો કે—તે આપણાં પોતાનાં કરેલાં કર્મોનાં ફળ છે. એકડા ભણનારો બાળક, પુરૂષાર્થ કરીને, એક, બે, ત્રણ, એમ ધારણ વટાવતા વટાવતા, એમ. એ. સુધી પહોંચી શકે છે. તેમ નીચામાં નીચા અવતારોમાંથી, કર્મરૂપી પુરૂષાર્થ કરતાં કરતાં, બ્રહ્માસુધી પહોંચી શકાય છે. તો પછી, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય થવાય; તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. મનુષ્ય અવતારને, બહુ બહુ મોટો ગણવાનું કારણ, એટલું જ છે કે—તે અવતારમાં, પૂર્વ અવતારોમાં કરેલાં કર્મોનું જ્ઞાન થઇ શકે છે; અને ખોટાં કર્મોને દયાવી દેવા, નવાં શુભ કર્મો થઇ શકે છે. ગીતા અધ્યાય ૧૬માં દૈવી અને આસુરી સંપત્તિનાં લક્ષણ, રજુ કરીને, પ્રભુ બતાવે છે; કે દૈવી સંપત્તિ, તે ઉન્નતિનાં પગથીયાં છે; અને આસુરી સંપત્તિ, તે મનુષ્યમાંથી પશુ-પક્ષી કે કાડા થવાનાં પગથીયાં છે. તેજ અધ્યાયમાં પ્રભુ આગળ કહે છે કે—

તાનહં દ્વિષતઃ ક્રૂરાન્, સંસારેષુ નરાધમાન્ ।

ક્ષિપામ્યજન્મશુભાન્, આસુરીષ્વેવ યોનિષુ ॥૧૯॥

અર્થ—દ્વેષ કરનારા અને અશુભ કર્મો કરનારા નરાધમોને, આ સંસારમાં, હું હમેશાં આસુરી મનુષ્યોમાં, જન્મ આપું છઉં. [૧૯]

શ્લોકનો અર્થ ફરી વાંચો. તેમાં દ્વેષ કરનારા અને ક્રૂર માણસોને, કેવી શિક્ષા કરી; તે સાંભળી ? વળી શિક્ષા કરનાર કોણ છે; તે પણ વાંચ્યું ?

‘બસ ! ખાઓ પીઓ, અને મોજ કરો ! આપણને કોઈ પૂછનાર નથી,’ એમ સમજીને સ્વછંદે ચાલનારા નાસ્તીકો, પોતાનો જીવનપંથ, કેટલો બગાડી નાંખે છે; તેનો ખ્યાલ કરો ! આહારનિદ્રાભયમૈથુનં વિગેરે શબ્દોથી, ડાહ્યા પુરૂષો બોલ્યા છે કે ‘આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન, માણસોમાં, અને કુતરાં ખીલાડામાં પણ છે. માણસમાં કાંઈક વધારે હોય; તો તે ધર્મ છે. ધર્મને માણસનું પુતળું માની, કોઈ ધર્મના પગ મોટા રાખે છે; તો કોઈ તેના હાથ મોટા રાખે છે. વિગેરે વિગેરે. તેમને શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—

યઃ શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય, વર્તતે કામકારતઃ ।

ન સ સિદ્ધિમવાપ્નોતિ, ન સુખં ન પરાં ગતિમ્ ॥૨૩॥

અર્થ—શાસ્ત્ર મુકરર કરેલા, કલ્યાણના માર્ગને તજીને, જે સ્વચ્છંદે વર્તે છે; તે સિદ્ધિ, સુખ કે પરમગતિને પામતો નથી. [૩૩]

કડીયાએ ઈટ કેવી રીતે મુકવી ? ક્યારે મુકવી ? સુતારે ખારસાખ કેવડું કરવું; કંઈ દિશામાં રાખવું; વિગેરે તમામ બાબતોનો નિર્ણય કરીને, શાસ્ત્ર લખી આપ્યાં છે; પણ ન્તે વાંચવાં નથી; અને ગમે તેમ બોલવું છે; તેને અજવાળે અંધારાં છે. રેલ્વેમાં મુસાફરી કરનાર, રેલ્વે ગાછડ રાખે છે. આ ગાછડ પ્રમાણે, જે ચાલે છે; તે ગાડી ચૂકતો નથી. પોસ્ટ ખાતા સાથે, ઘણું કામકાજ હોય; તેણે પોસ્ટલ ગાછડ રાખવી પડે છે. નાટકશાળામાં નાટક જેતાં, હાથમાં, તે નાટકનું પુસ્તક હોય; તો તેમાંથી ઘણી વાત સમજાય છે. તેમ આપણાં શાસ્ત્રો, તે માનવજીવનની ગાછડ છે. ભક્તિમાર્ગના આચાર્યોએ મૂર્તિ પૂજન, દેવ દર્શન, કથાવાર્તા વિગેરે મહિમા વધાર્યો છે; પણ મન્વાદિ સ્મૃતિકારોના ગ્રન્થો, બાળુએ મુકાવી દીધા છે. કેટલાએક સારા સારા મંદિરોમાં, મનુસ્મૃતિ નથી. નિરક્ષર બાવાસાધુ કહે છે કે ‘બસ રામરામ કરો ! ઉરમે સખ આ ગયા.’ એક રામનામમાં, બધું આવી જાય છે; પણ તે કાને માટે ? જેને રાગ દ્વેષ નથી; જેને ખાંડ ખાંડું નથી; જેની દષ્ટિમાં અને સૃષ્ટિમાં, વિકાર નથી. સર્વસ્થળે જેને સમભાવ છે; અથવા જે રોગોથી ઘેરાઈને, પથારીમાં સુતા છે; પરવશ છે; તેમને માટે, એકલું રામરામ બસ છે. નોકરી શરૂ કરનારે, પોતાને શું શું કામ કરવાનું છે; તે શેઠને પૂછવુંજ જોઈએ. તેમ દરેક સ્ત્રી, પુરૂષ, પુત્ર, ભાઈ, જમાઈ, શેઠ અથવા ચાકર, દરેકે પોતાને કરવાનાં કર્મ, શાસ્ત્રને પૂછવાંજ જોઈએ. આવો ધર્મ, અગર આવો વિવેક, જેમનામાં નથી; તે માણસ હોય; છતાં પણ છે. હિંદુ સિવાયના અન્ય ધર્મોમાં પણ, નાના મોટા સૌને માટે, જુદાં જુદાં કર્તવ્યો બતાવનાર શાસ્ત્ર હોય છે. તે તમામમાં મનુસ્મૃતિની થોડી ઘણી છાયા અવશ્ય જોવામાં આવે છે. સત્તરમી સદીમાં, નિત્યે નામનો જર્મન પાદરી, કહે છે કે

‘કાષ્ટ પછી, પહેલો મનુ! આઠજલ પછી; પહેલી મનુસ્મૃતિ!’ કારણકે પશુ જેવા, સ્વભાવવાળા નરપશુઓને, માનવી બનાવનાર મનુ છે. સ્વધર્મ શીખવનાર મનુ છે. પહેલો સ્વધર્મ, પછી આત્મજ્ઞાન!’ સૂર્ય, અગ્નિ, વાયુ વિગેરે, પોતાના સ્વધર્મ બજાવે છે; ત્યારે સુંદર દેખાય છે. સૂર્ય સ્વધર્મ મુકીને, સ્વચ્છંદે વર્તે છે; ત્યારે લોકો પાયમાલ થઈ જાય છે. વાયુ સ્વધર્મ મુકીને, સ્વચ્છંદે વર્તે છે; ત્યારે મોટું વાવાઝોડું થાય છે; માટાં મોટાં વૃક્ષોને પણ ઉખેડી નાંખે છે. મોટી મોટી આગબોટોને, ભર દરિયે, ભયમાં મુકી દે છે. તે પ્રભાણેજ પુત્ર, સ્વધર્મ મુકીને, સ્વચ્છંદે વર્તે છે; તો પિતા ગભરાઈ જાય છે. પિતા સ્વધર્મ મુકીને સ્વચ્છંદે વર્તે છે; ત્યારે પુત્ર ગભરાઈ જાય છે. સ્ત્રી સ્વધર્મ મુકીને, સ્વચ્છંદે વર્તે છે; ત્યારે પતિ ગભરાઈ જાય છે; અને પતિ સ્વધર્મ મુકીને, સ્વચ્છંદે વર્તે છે; તો સ્ત્રી ગભરાઈ જાય છે. સ્વધર્મ ઉપરજ, આ બ્રહ્માંડનો આધાર છે. તાત્પર્ય—સ્વધર્મ સાચો જાણવાજ જોઈએ; અને સ્વધર્મ સૌએ પાળવાજ જોઈએ; તે દીવા જેવી વાત છે.

ગીતામાં ગોવિંદ કહે છે કે—“સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ—સ્વધર્મ પાળતાં મોત આવે; તો તેની શીકર રાખવી નહીં.” સ્વધર્મ પાળનાર, પાપથી બચી જાય છે. પાપથી બચી જાય; તેને નરકનાં દુઃખ, અથવા નીચા નીચા અવતારનું દુઃખ, ભોગવવું પડતું નથી.

ધારાધોરણ વિના, એક નાનકડું રાજ, કે નાનકડી સંસ્થા, ચાલી શકતી નથી; તો પછી આ બ્રહ્માંડ, અથવા આ જગત્, કેમ ચાલી શકે? ન જ ચાલી શકે. આપણો અનુભવ પણ, એમ કહે છે કે, કોઈ એક બે પૈસા માટે, ટંગાઈ રહે છે; અને કોઈ લાખો રૂપૈયા ઉડાડે છે. કોઈ જીંદગીભર માંદા; અને કોઈ પત્થરા જમે; તો પણ તેને પચી જાય છે. કોઈને દિકરા, અને કોઈને નહીં. કોઈને ઘણીનાં સુખ, અને કોઈને ઘણીયાણીનાં સુખ. સંસારનો આ બંધા વહીવટ; ખુલ્લે ખુલ્લું કહી નાખે છે, કે—‘તમારાં કરેલાં, તમે ભોગવો છો. દુઃખને ઘોષ નાંખવાં હોય; તો આ અવતારમાં, સખળ સાધન તૈયાર છે. ભોગ્યને પલટાવી નાંખે; એવી તાકાદ, માનવીમાં છે; એમ સાવિત્રીએ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. સંસાર દુઃખમય લાગતો હોય; તો પાપથી પાછા વળી જવું; અને પુણ્યને કેંડ પરવરવું. દેવામાં ફૂલી ગયો હોય; તેણે સાદુ ઘાનત રાખીને, અને તેટલું નાણું, જમા કરાવતાં રહવું જોઈએ. જરૂર દેવું એાછું થાય. કર્મનો કોયડો, એક ભવનો નથી. આ ભવે જે બન્યું; તે આવતે ભવે કામ આવશે.

આત્મા આ શરીરમાંથી કેવી રીતે નીકળીને, બીજા શરીરમાં જાય છે; તે સંબંધી બૃહદારણ્ય ઉપનિષદ, ચોથો અધ્યાય, ત્રીજા બ્રાહ્મણમાં ૩૫ મા મંત્રથી, વાત થઈ છે. આ વાત આપને કહું; તે પહેલાં, આત્મા સંબંધી કેટલીએક વાતા આપને યાદ કરાવું—

ત્રીજું મુંડક ઉપનિષદ ‘દ્વા સુષર્ણ સયુજા સમાનં વૃક્ષં’ વિગેરે શબ્દોથી બોલે છે કે—આ દેહમાં બે સ્વરૂપે આત્મા રહેલો છે. એક શુદ્ધ, અને બીજો માયાથી રંગાયેલો અશુદ્ધ. જે શુદ્ધ છે; તે સ્વયંજ્યોતિરૂપ છે. દૃષ્ટારૂપ છે. નિર્લેપ છે. તે સુખદુઃખમાં પડતો નથી. અને બીજો, જે માયાથી રંગાયેલો છે; તે સુખ દુઃખના ફળ ચાખે છે. તે બેને, દેહરૂપ વૃક્ષ ઉપર બેઠેલાં, બે પક્ષીરૂપે વર્ણવ્યા છે. જે વૃક્ષનાં ફળ ચાખતોજ નથી. તે શુદ્ધ છે; બીજો વૃક્ષનાં ફળ ચાખે છે; તે જીવાત્મા છે. આ બે રૂપને જુદાં કહો; કે એક કહો! પણ તે બેઉના વહીવટ જુદા છે.

આત્મા સંબંધી હવે બીજી વાત કહું. આ દેહમાં રહેલો આત્મા, જાગ્રતમાંથી સ્વપ્નમાં પેસે છે; ત્યારે જાગ્રતની વાત, તદ્દન વિસરી જાય છે. પોતે ફાટલી પથારીમાં સુતો છે; પણ સ્વપ્નમાં, જે દીલ્હીના તખ્ત ઉપર તે બેઠો હોય; તો હજારો માણસો, તેને ખમા ખમા કરી રહ્યાં હોય છે. પોતાના જાગ્રતનાં દેહને, જાગ્રતનાં સગાંઓને, અથવા જાગ્રતમાં પાથરેલી પોતાની પથારીને, જરાએ યાદ રાખી શકતો નથી. ત્યારે આ સ્વપ્નનો આત્મા, તે કોણ ? અને જાગ્રતનો આત્મા, તે કોણ ? શું એક દેહમાં બે આત્મા છે ? તે બેમાં ભેદ કેમ ? અને ભેદવાળાં તેમનાં નામ કયાં ? [ફરી વાંચો; તો સમજશે.]

આવી ચર્ચા તો, મંત્રા તટે, શાંત ચિત્તથી બેઠેલાં, ઋષિ મુનિઓ, અને ઋષિપત્નીઓ કરે ! શું આપ એવાં ભાગ્યશાળી છો ? આ કાંઈ માણેકચોકનો મશાલો નથી. ધનવાનોની હવેલીઓમાં, અગર હાઠમાદવાળા રાજદરબારોમાં પણ, આવી વાતો કરવાની, અગર સાંભળવાની, કોઈની તાકાદ નથી. જડા જડા તીર્થોમાં પણ, આ વાત નથી. કારણકે તીર્થો, સંતસૂનાં છે; સંત માનવતીર્થ છે. જ્ઞાન માટે માનવતીર્થ જોઈએ. મોટાં મોટાં તીર્થો પણ, માનવતીર્થની અપેક્ષા રાખે છે. મોટી મોટી કોલેજોમાં, જ્યાં જડા જડા વિદ્વાન પ્રોફેસરો, વિજ્ઞાનની વાતો કરી રહ્યા હોય છે; જ્યાં એલજીબ્રાના સૂક્ષ્મ તત્ત્વો, સમજાવી રહ્યા હોય છે; દેશવિદેશના ઇતિહાસોનું તારણ, આપી રહ્યા હોય છે; ત્યાં પણ, ‘હું કોણ ?’ વિગેરે આત્મ વિચાર કરવાનો, અવકાશ કોઈને હોતો નથી. કંઈ હીરા, મોતી અને માણેક પહેર્યાં હોય; પણ આત્મનિર્ણય કરવાનો અધિકાર તેમને નથી. ઓહો ! ખભે કુહાડા નાંખીને, લાકડાં ચીરવા નીકળે છે; તે આપડા કહીયારા; અથવા ખભે કોથળા નાંખીને, હજમતની હડફેટે ચડેલા ધ્રાંચળ તો, માનવતાનો આ લાભ, ન લઈ શકે; પણ જેને સંપૂર્ણ સગવડ છે; જે પોતાને સુખી માને છે; જે પોતાને સ્વતંત્ર માને છે; તે સ્ત્રી પુરુષોને, પોતાનીજ બેદરકારીએ, પોતાનાં કલ્યાણથી, કેટલે દૂર ફેંકી દીધાં છે; તેનો વિચાર કરજો ! કહેવાનો હેતુ એ છે કે— આ મોંઘી વસ્તુઓ, આપને આપવા હું બેઠો છું. આપ લેવા સાવધાન છોને ? પરવાવાળા છોને ? x x x x બોલો ત્યારે—હરહર મહાદેવ હર. સાંભળો—આત્મામાં ભેદ કેમ ?—

માંકુક્ય ઉપનિષદમાં—આત્મા સંબંધી નીચેનાં પ્રકરણો છે. તે ખાસ વાંચવા જેવાં છે.

૧ આગમ પ્રકરણ [જાગ્રતાદિ અવસ્થાઓમાં, જે આત્મા છે; તેના જુદા જુદા પ્રકાર છે; એમ આ પ્રકરણ સિદ્ધ કરે છે. ગોડપાદાર્યોના આધારભૂત શ્લોકો પણ, સાથે છે.] ૨ વૈતથ્ય પ્રકરણ. [જાગ્રતાદિ અવસ્થાઓના, સર્વ ભાવો મિથ્યા છે; એમ આ પ્રકરણ સિદ્ધ કરે છે.] ૩ અદ્વૈત પ્રકરણ છે. [દ્વૈત ભાવનો નિર્ણય કરીને, અદ્વૈત ભાવનું પ્રતિપાદન, ઉત્તમ રીતે કરી આપે છે.] ૪ અલાતશાંતિ પ્રકરણ. [લાકડાના અરધા સળગેલા ભાગને, ચક્કર ચક્કર ફેરવીએ; તો લાલ કુંડાળું જેવામાં આવે. પણ તે વસ્તુતા એ સત્ય નથી. તેમ થોડા જ્ઞાનથી જગડેલું મગજ, જ્ઞાનજ નથી. તેને ફીક હાક કરીને, જ્ઞાનની સંપૂર્ણતાએ પહોંચવું, તે જ્ઞાન છે; એવો નિર્ણય, આ પ્રકરણ કરે છે. આ પ્રકરણમાં સો શ્લોકો છે.]

ઉપનિષદે આ વિષય, એવો સુંદર રીતે રજુ કર્યો છે; કે જાણે હું, તેમાં ઉતરી પડું. પણ તેમ કરવા જતાં, આ લેખ લંબાય. આપે તે ચારે પ્રકરણો, વાંચી જવાં જોઈએ. ધણીજ ગેરસમજ કમી થશે—અથડામણો ઓછી થશે.

નોંધ—વૈશાક જ્યેષ્ઠના અંકમાં, આપને લખ્યું હતું કે—‘૨૫-૫-૪૧ થી ૬-૬-૪૧ સુધી, અમે બહારગામ જશું.’ પણ આ સમયમાં, આવા અનેક સંત, અમને સમાગમનાં સુખ આપવા, અહીં દોડ્યા આવ્યા હતા. તેમને શરણે બેસીને, અમરોને મોંઘું-એવું જ્ઞાનામૃત, અમે પ્રેમથી પીધું. યાહુદી, ખ્રીસ્તિ, પારસી, ઇસ્લામનો ધર્મ, ઇસ્લામ ધર્મ વિગેરે ધર્મોના સંતો પણ, મરવા વખતનો વહીવટ, પોત પોતાના ધર્મોમાં શું છે; તે કહેવા, અહીં હાજર થયા હતા. અહીં જ્ઞાનચક્ષુ મંડાયો હતો. અહીં સંપૂર્ણ શાંતિ હતી.

હવે આત્માના પ્રકાર કહું—પ્રથમ પ્રકાર વૈધ્યાનરૂપ છે. તે જાગ્રત અવસ્થામાં રહે છે. તે સ્થૂલનો ભોક્તા છે. બીજો પ્રકાર તૈજસરૂપ છે. તે સ્વપ્નાવસ્થામાં રહે છે. તે સૂક્ષ્મનો ભોક્તા છે. ત્રીજો પ્રકાર પ્રાણરૂપ છે. તે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં રહે છે; તે સ્થૂલ સૂક્ષ્મ કોઈનો ભોક્તા નથી. સ્વપ્નમાં રહેલો આત્મા, જાગ્રતને જાણતો નથી. સુષુપ્તિમાં રહેલો આત્મા, જાગ્રતને તથા સ્વપ્નને જાણતો નથી. જાગ્રત, સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિ ત્રણ અવસ્થાની વાત કરી. [ફરીથી વાંચો.] આ ત્રણ અવસ્થા, દરેક મનુષ્યને હોઈ શકે છે. આત્માના આ ત્રણ પ્રકાર, મનુષ્ય માત્રને હોઈ શકે છે. હવે ચોથી અવસ્થા કહું! તે યોગી-ઓનેજ હોઈ શકે છે. ચોથી અવસ્થા, તે તુર્યાવસ્થા છે. (સમજાય છે ને ?)

નાન્તઃપ્રજ્ઞં, ન બહિઃપ્રજ્ઞં, નોભયતઃપ્રજ્ઞં, ન પ્રજ્ઞાનધનં ન પ્રજ્ઞં, નાપ્રજ્ઞં । અદૃષ્ટ-મવ્યવહાર્યમગ્રાહ્યમલક્ષણમર્ચિત્યમવ્યપદેશ્યમેકાત્મ્યપ્રત્યયસારં પ્રપંચોપશમં શાંતં શિવમદ્વૈતં ચતુર્થે મન્યન્તે સ આત્મા સ વિજ્ઞેયઃ ॥૭॥ [માંડુક્ય ઉપનિષદ.]

ભાવાર્થ—તુર્યાવસ્થાનો આત્મા, સૂક્ષ્મ વિષયની-સ્વપ્નની-પ્રણારૂપ નથી; તેમ સ્થૂલ વિષયની (જાગ્રતની) પ્રણારૂપ પણ, તે નથી. તે કેવળ ચૈતન્ય ધનરૂપ (સુષુપ્તિના આત્મા-રૂપ) પણ નથી. તે પ્રણારૂપ (ચૈતન્યરૂપ) નથી; તેમ અપ્રણારૂપ (અચૈતન્યરૂપ) પણ નથી. તુરીય અવસ્થાના આત્માનું સ્વરૂપ, દેખાય નહીં; એવું છે; વ્યવહારમાં ન આવે; એવું છે; ગ્રહણ ન કરી શકાય; એવું છે; ચિન્હ રહિત છે; ચિંતવન ન થઈ શકાય; એવું છે; અવર્ણનીય છે; આત્મ ચૈતન્યના કેવળ સારરૂપ છે; સર્વ પ્રપંચોથી રહિત છે; શાંત, શિવ અને અદ્વૈતરૂપ છે. સ ઇવ આત્મા; સ ઇવ વિજ્ઞેયઃ—આનેજ આત્મા કહેવામાં આવે છે; તુરીય અવસ્થાનો આત્માજ ઓળખવા લાયક છે. [૭].

અનેક ઉપનિષદો જેને માટે પોકાર કરી રહ્યા છે કે—‘તત્ત્વમસિ,’ ‘અયમાત્મા બ્રહ્મ,’ ‘તત્ સત્યં’ ‘સ આત્મા,’ ‘યત્સાક્ષાદપરોક્ષાદ્બ્રહ્મ,’ ‘સ બ્રાહ્માભ્યંતરો હજઃ,’ ‘આત્મૈવેદં સર્વં’—તે તમામ શ્રુતિઓનો સાર, તુરીયાવસ્થાનો આત્મા છે. ‘ન હિ વિજ્ઞાતુર્વિજ્ઞાતેર્વિપરિલોપો વિદ્યતે ।’ શ્રુતિ. તુરીય અવસ્થાને અદૃષ્ટરૂપ કહેવામાં આવે છે. તે અદૃષ્ટ (નહીં દેખેલી) હોવાથી, તેમાં કાંઈપણ પ્રકારના વ્યવહારનો સંભવ હોતો નથી. ‘ન હિ દૃષ્ટુર્દૃષ્ટેર્વિપરિલોપો વિદ્યતે’ શ્રુતિ. તેમાં ‘દષ્ટાની દષ્ટિનો લોપ કદિ થતો નથી.’ આ પ્રમાણે આત્માનું જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; તેજ આત્મા જાણવા જેવો છે. ગૌડપાદાચાર્ય કહે છે કે—તૂર્યં તત્સર્વદૃક્ સદા [૧૨] તુર્યાવસ્થાનો આત્મા સર્વનો દષ્ટા છે. તેનો દષ્ટા કોઈ નથી. કોઈ પૂછે કે—‘સુષુપ્તિ અવસ્થાનો પ્રાણ-આત્મા, દ્વૈતથી રહિત છે; અને તુર્યાવસ્થાનો આત્મા પણ, દ્વૈતથી રહિત છે; તો તે બે સરખા છે?’ તેના જવાબમાં ગૌડ-પાદાચાર્ય કહે છે કે—(સમજાય છે ને ? માનવતાની ટોચે આવીને, આપણે ઉભાં છીએ.)

દ્વૈતસ્યાગ્રહણં તુલ્ય-મુખયોઃ પ્રાજ્ઞતુર્યયોઃ ।

વીજનિદ્રાયુતઃ પ્રાજ્ઞઃ, સા ચ તુર્યે ન વિચિતે ॥ ૧૩ ॥

અર્થ—પ્રાજ્ઞ આત્મામાં અને તૂરીય આત્મામાં, દ્વૈતનું અગ્રહણ, જો કે સામાન્ય છે; તોપણ પ્રાજ્ઞ આત્મા, નિદ્રાથી યુક્ત હોય છે; અને તૂરીય આત્મામાં નિદ્રાનો અભાવ હોય છે. વિગેરે-વિગેરે.

મૂળ વિષય શું છે; તે ભૂલ્યા નથીને?—મૂળ વિષય એવો છે કે—આત્મા આ શરીર-માંથી, કેવી રીતે નીકળીને, બીજા શરીરમાં જાય છે? તે પ્રશ્ન છે. તે સંબંધી વાત કહેતાં, પ્રથમ આત્મા સંબંધી વાત, આપને કરી. આ સંબંધમાં, બ્રહ્મસૂત્રનો ત્રીજા અધ્યાય જે કહે છે; તે આપને ઉપર ૨૨૭૮મે પાને કહ્યું છે. દ્વે બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ, ચોથો અધ્યાય, ત્રીજો બ્રાહ્મણ કહે છે; તે સાંભળો. જેમ જાગ્રતમાંથી સ્વપ્નમાં, આત્મા સરકી પડે છે; તેમ એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં, આત્મા સરકી પડે છે. જેમ ભાર ભરેલું રગશીયું ગાડું, ઢડ-ફડનો અવાજ કરતું ચાલે છે; તેમ મરવા વખતે, અનેક રોગથી ઘેરાએલા દેહનો પ્રાણ, ઉર્ધ્વ શ્વાસ લે છે; અને અવાજ કરે છે. [મંત્ર ૩૫ મો] પછી જેમ પાકેલું ફળ વૃક્ષથી, સમય થતાં ખરી પડે છે; તેમ સમય થતાં, પુરૂષ સર્વઅંગોથી છૂટો થઈ જાય છે. [મંત્ર ૩૬] મહારાજા જ્યાં પધારે; ત્યાં સર્વ તૈયારી થઈ રહે છે; તેમ જે દેહમાં, આત્મા જવાનો હોય છે; ત્યાં સર્વ ભૂતો તૈયાર રહે છે. [મંત્ર ૩૭] વાસના પ્રમાણે, નવો દેહ પ્રાપ્ત થાય છે; તે વાત, ઉપર ૨૨૭૮મે પાને, ગીતાના વિવેચનમાં થઈ ગઈ છે.

તથા તૃણજલાયુકા તૃણસ્યાંતં ગત્વા વિગેરે.

[જુઓ અધ્યાય ૪થો, બ્રાહ્મણ ચોથો, મંત્ર ૩] કહે છે કે—જેવી રીતે ખડમાંકડી અન્ય તૃણનો આશરો લેવા માટે, પ્રથમના ખડના છેવટના ભાગમાં જાય છે; તથા તે સમયે, પોતાના શરીરનો સંકોચ કરે છે. તેમ આત્મા, અન્ય દેહનો આશ્રય લેવા માટે, બ્રહ્મજ સૂક્ષ્મ બનીને, જેમાં મન મૂખ્ય હોય છે; એવા લિંગ દેહને સાથે લઈને, પ્રથમ દેહનો ત્યાગ કરે છે. [૩] આ પ્રકરણમાં, ૯૭ શ્લોકો સમજવા જેવાં છે.

અહીં ૩૬મા શ્લોકમાં, શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—‘કર્મમયં મનઃ પંચભિઃ દ્વિવિધૈઃ યુતમ્ લોકાત્ લોકમ્ પ્રયાતિ—પાપ પુણ્યરૂપી કર્મથી ભરેલું મન, પાંચ દ્વિવિધોની સાથે, એક દેહમાંથી, બીજા દેહમાં જાય છે. અન્યઃ આત્મા તત્ અનુવર્તતે, આત્મા કે જે સૌથી ન્યારો છે; તે મનની પાછળ પાછળ જાય છે.’ તે સંબંધી વિચાર કરીએ—

જેમ જાગ્રતનો આત્મા સ્વપ્નમાં સરકી પડે છે; અને પોતાના જાગ્રતના વ્યવહારને, તદ્દન ભૂલી જાય છે; તેમ પૂર્વદેહથી બીજા દેહમાં, આત્મા સરકી પડે છે; અને પોતાના પૂર્વ દેહના વહીવટને, તદ્દન ભૂલી જાય છે.

મન—‘મનરૂપી ઘોડો, જેનો વેગ નહીં થોડો; જેનો જડ નહીં બેડો.’ એવું મન, આ દેહમાં મુખ્ય અધિકાર ઉપર હોવાથી, ધર્મ અધર્મ કર્યા કરે છે. મરતી વખતે, ધર્મઅધર્મનું પોટલું લઈને, આ દેહમાંથી તે નીકળે છે. કર્મ ભોગવવાં, મનને બાકી હોય; તો તે ભોગવવા, મન બીજા દેહમાં પેસે છે. તે મનની પાછળ પાછળ, આત્મા પણ જાય છે.

લિંગદેહ—મરવા પહેલાં પણ, યોગીઓ લિંગ દેહ લઈને, શરીરમાંથી નીકળી શકે છે; અને કોઈ મૃત દેહમાં પણ, પેસી શકે છે.

દૃષ્ટાંત—મહાભારતના યુદ્ધમાં, અશ્વત્થામાને શોધવા, દ્રોણાચાર્ય, આ સ્થળ શરીર-માંથી લિંગદેહે, બહાર નીકળ્યા હતા. શ્રી આઘશંકરાચાર્યે મંડન પંડિતની સ્ત્રી, સરસ્વતીને જવાબ દેવા માટે, આ સ્થૂલ દેહનો ત્યાગ કરીને, લિંગ દેહે, અમરક રાજના શરીરમાં, પ્રવેશ કર્યો હતો. અને પાછા અમરકના શરીરમાંથી નીકળીને, પોતાના દેહમાં આવ્યા હતા.

પ્રેતનો અવતાર—મરવા વખતે કોઇપણ પ્રકારની, તીવ્ર વાસના રહી જાય છે; તો આ લિંગદેહ, પ્રેતપણાને પામે છે. પ્રેતપણું પવનરૂપ ગણાય છે. આ પ્રેત પવનરૂપે, અન્યના શરીરમાં પેસે છે; અને તેને ધૂણાવે છે; અથવા દુઃખી કરે છે. જૂતને વશ કર્યું હોય; તો તે અનેક પ્રકારનાં કામ પણ કરી આપે છે. ભાગવતની પારાયણ સિવાય, પ્રેતનો ઉદ્ધાર નથી; એમ ગોકર્ણ, ભાગવતના મહાત્મ્યમાં સિદ્ધ કરી આપ્યું છે.

આ ભાગવતની પારાયણ, તે નાંખી દેવા જેવી નહીં. વેડીયાવેઠ જેવી નહીં; ગમે તેમ કરીને, માથેથી ભાર ફેંકી દેવા જેવી નહીં. ‘ઉભો રહે મહારાજ’ હું દાળ ઓરી આવું,’ ‘ઉભો રહે મહારાજ ! હું છીંકણી સુંધી લઉં.’ ‘ઉભો રહે મહારાજ ! મારા વેવાઇ આવ્યા, તેને પાનખીડાં આપી લઉં.’ ઉભો રહે મહારાજ ! હુકો પી લઉં.’ કથા વચ્ચે થોડા ગપાટા સપાટા પણ ચાલે-એવી પામરોની પારાયણ આ નહીં. જ્યાં શ્રવણદિક્ષા લઇને, તમામ વહાલાં સગાં, સ્ત્રી-પુરુષો, નિયમ વ્રત ધારીને, સંપૂર્ણ શાંતિથી કથા સાંભળતા હોય-તે. જ્યાં બ્રાહ્મણ આપડો, શેઠ કહે; એમ કરતો હોય; જાણે ધંધાની ગાડીમાં જોડેલું, શેઠનું ઘોડું-ગધેડું; જ્યાં શેઠ કહે, ત્યાં ઉભું રહે; શેઠ કહે તેમ ચાલે; એવો પામર બ્રાહ્મણ, આ કથામાં કામ ન આવે. સાવરણી બોચકા જેવી થઈ જાય છે; ત્યારે તે સાવરણીથી, કચરો નીકળતો નથી. તો પછી પ્રેતનાં અનેક જન્મનાં પાપ, ખોદીને ખેંચી નાખવાં છે. તે પામર બ્રાહ્મણોથી, અને બેદરકાર-શ્રોતાઓથી, નીકળે એમ છે? વિચાર કરી જુઓ ! જેવા તેવા અસ્ત્રાવાળો ધ્રાંચળો, આપણને ગમતો નથી; જેવા તેવા રંદાવાળો સુતાર, આપણને ગમતો નથી; તો પછી જેવો તેવો બ્રાહ્મણ, કેમ કામ આવે? મરદના મેદાનમાં, ડોશીઓ કામ ન આવે. ડોશીઓ કદિ ઘોડે ચડે; તો બે ડગલાં ચાલતાં, ઘોડેથી પડે. અને કદિ ન પડે; તો જીત મેળવીને તો, તે આવેજ નહીં. માટે જેનાં દોરવ્યાં આપ ચાલો; એવા મરદ બ્રાહ્મણને, ઘણા પ્રેમથી આંગણે પધરાવો ! તે બ્રાહ્મણને અમારા ઘણા ઘણા પ્રણામ કહેજો. પ્રતાપ કહે છે કે—

‘દંતુશળો દિગ્પાળના, તૂટી પડે અમ ધાકથી;

દશે દિશ કંપી ઉઠે, રણવીરની રણલાકથી.’

જ્યાં અનેક જન્મનાં પાપ કંપી ઉઠે; જ્યાં નાનામોટાં સૌ, યમનિયમ પાળીને, પુણ્યના ઢગલા કરી નાંખે; જ્યાં સૌ ઘણીજ દીનતાપૂર્વક, કથાવાર્તા સાંભળતાં હોય; જ્યાં બ્રાહ્મણ એજ શ્રીકૃષ્ણ પોતે; અને તેની આજ્ઞા, તે શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા. આવી કથા શ્રી કહે; ત્યાં પ્રેતનો મોક્ષ થાય છે. નાંખી દેવા જેવું, આપ ઘણું કરો છો; તે અમને ગમતું નથી, ખોટા વિશ્વાસે ઠીંગરાના રૂપેયા થતા નથી. માટે આટલું કહ્યું. સમજી બ્રાહ્મણોએ, નિર્ધન રહેવું; પણ ગુલામ બનવું નહીં; જૂખ્યા રહેવું; પણ ખડ ખાવું નહીં.

દશમસ્કંધ અ.૮૭નો ૨૧મો શ્લોક કહે છે કે—‘હં ધૃશ્વર ! દુઃખથી જાણી શકાય; એવા આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન આપવા માટે, જેમણે અવતારો લીધા છે; એવા આપના ચરિત્રરૂપ, મહાન

અમૃતસાગરમાં, સ્નાન કરવાથી, પરિશ્રમ રહિત થએલા, કેટલાએક ભક્ત લોકો, મોક્ષને પણ ઇચ્છતા નથી; તો પછી ઈદ્રિપદ આદિ બીજાને તો, કેમજ ઇચ્છે. આપના ચરણકમળમાં, હંસોની પેઠે રમતા, આપના ભક્ત લોકોના મંડળના સમાગમથી, તે ભક્ત પુરૂષોએ, પોતાનાં ધરખાર પણ છોડી દીધાં હોય છે. એટલે ગૃહાદિ સુખોની પણ, તેમને દરકાર હોતી નથી. [૨૧]

શ્રુતિ—યં सर्वे देवाः नमन्ति, मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्च—તે ભક્ત પુરૂષને, વિષયી દેવો, મુમુક્ષુઓ, અને બ્રહ્મવાદિઓ પણ નમે છે. આ શ્રુતિ ઉપર શ્રીશંકરાચાર્ય, ભાષ્યમાં લખે છે કે—मुक्ता अपि लीलया विग्रहं कृत्वा भजन्ति—મુક્ત પુરૂષો પણ, લીલાથી શરીર ધારણ કરીને, ભગવાનનું ભજન કરે છે.’

मुंचन्नंगतदंगसंगमनिशं વિગેરે શબ્દોથી અ. ૮૭ની ટીકામાં શ્રીધરસ્વામી કહે છે કે—

‘હે નૃસિંહ ભગવન! શરીર તથા તેના અંગભૂત, સ્ત્રી પુત્ર ધન વિગેરેમાં, આસક્તિ તજી દેતો એવો જે હું, આસક્તિ તજી દહને, જ્યાં જ્યાં મદરહિત સત્પુરૂષો બીરાજતા હોય; તે તે આશ્રમોમાં જઈને વસતો—એવો હું, અને તે તે સત્પુરૂષોના મુખકમળમાંથી નીકળેલા આપની પવિત્ર કથામૃતના પ્રવાહમાં, નિત્ય સ્નાન કરતો, અને આપનું જ ચિંતન કર્યા કરતો, એવો જે હું, હવે પુનર્જન્મ ન પામું; એમ આપ કરશોજ.’

હવે આપણે આપણા મૂળવિષય તરફ આવો. ‘ભૂત પ્રેતનો મોક્ષ, ભાગવતું પારાયણ કરે છે;’ એમ ગોકર્ણે આપણને સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. પણ તે કથા કેવી હોવી જોઈએ; તે સંબંધી ખુલાસા કર્યા. હજી મૂળ વિષય એવો છે કે—મરવા વખતે મન. આ દેહમાંથી, ઈદ્રિયો સાથે બહાર નીકળે છે. તે સંબંધી ઘણું છે; પણ હજી થોડું કહું.

સ્વચ્છંદ મૃત્યુ—મોત આવે છે; ત્યારે મન, આ દેહમાંથી, લાચાર બનીને નીકળે છે. પણ યોગીઓ, મોતને અટકાવી શકે છે. કાળ જગતને આજ્ઞા કરે છે; અને યોગીઓ, કાળને આજ્ઞા કરે છે. લોકો મૃત્યુથી ડરે છે. યોગીઓ મૃત્યુને ડરાવે છે; મૃત્યુને માથે પગ મુકીને યોગીઓ, સ્વર્ગમાં જાય છે.

तदोत्तानपदः पुत्रो, ददर्शान्तिकमागतम् ।

मृत्योर्मूर्ध्नि पदं दत्त्वा, आरुरोहामुतं गृहम् ॥૩૦॥ [ભાગવત. ૨૬ઠ્ઠ ૪. અ.૧૨]

ધ્રુવ વૈમાનમાં બેસતો હતો; તે વખતે ત્યાં મૃત્યુ આવ્યું. મૃત્યુને માથે પગ મુકીને, ધ્રુવ વૈમાનમાં બેઠો. આ કામ શુભપણે થયું હતું? ના! જે દેહની પ્રશંસા, દેવો પણ કરે છે; તે દેહથી, વિજય પ્રાપ્ત કરનાર ધ્રુવ, જ્યારે વૈમાનમાં બેઠો; ત્યારે—

तदा तुन्दुभयो नेदुर-मृदंगपणवादयः ॥

गंधर्वमुख्याः प्रजगुः, पेतुः कुसुमवृटयः ॥૩૧॥

દેવોનાં ટુંદુભિઓ, મૃદંગો, ઢોલ વિગેરે વાજત વાગવા લાગ્યાં. ઉત્તમ ગંધર્વો ગાવા લાગ્યા; ને આકાશમાં પુષ્પની વૃષ્ટિ થવા લાગી. [૩૧]

‘પણ મારી ગરીબડી આ ક્યાં છે? સુનીતિ ક્યાં છે?’ એમ ધ્રુવે પાર્ષદોને પુછતાં, ‘આગળના વૈમાનમાં, આપની ભાગ્યશાળી માતાને, બેસાડી દીધાં છે,’ એમ પાર્ષદોએ ધ્રુવને જવાબ આપ્યો. માતા ધ્રુવનાં જ્ઞાનગુરૂ હતાં. ‘તપ જેવું એકે બળ નથી;’ એમ માતાએ, ધ્રુવને ઉપદેશ કર્યો હતો. મહામંત્ર આપ્યો હતો.

કયો વિષય ચાલે છે; તે ભૂલ્યા નથીને? x x x મૃત્યુ આખા જગતને ડરાવે છે; પણ યોગીઓ, મૃત્યુને માથે પગ મુકીને, આ સંસારમાંથી જાય છે. તેના દષ્ટાંતરૂપે ધ્રુવને આપણે રજુ કર્યા. શરભંગ ઋષિ, રામચંદ્રનાં દર્શનની આશા રાખીને, ખેડા હતા. દર્શન કરીને તુરત, દેહનો ત્યાગ કર્યો. પાણીપતના મેદાનમાં, ભીષ્મે મૃત્યુને કહી દીધું હતું કે ‘દક્ષિણાયનના સૂર્ય થશે; ત્યારે આવીશ.’ મૃત્યુ બાપડું છાનું માનું ઉભું રહ્યું હતું. આવા અનેક સંત મહંતો, પોતાની મરણ પ્રમાણે, આ દેહનો ત્યાગ કરતા હતા. સંવત ૧૯૯૪માં, અમારે આંગણે, એક નાનકડો ભીષ્મ [સવિતા જીન], સુતો હતો. ઉત્તરાયણને વળતે દિવસે સવારમાં, નાનકડા ભીષ્મે, મને હાકલ મારીને કહ્યું કે—“પિતાજી ! ભીષ્મ બાણશૈયા ઉપર સુતો છે. ઉત્તરાયણ ગઈ. દક્ષિણાયનના સૂર્ય થયા. હવે મરવું પડે; તો કાંઈ હરકત નથી; તૈયાર છઉં.” પછી થોડા દિવસમાં, પોશ વદી પમે, જીનનું શરીર છૂટી ગયું. અંત થી સુધી સાવધાન ! મરવા પહેલાં થોડેજ વખતે, જીન ગીતાનો ૧૫મો અધ્યાય, ગાતાં હતાં. પિતા તરીકે હું, સેવામાં હાજર—હાજર હતો. પિતા સંસારનાં સાધન તૈયાર કરી આપે; તેમ પિતાએ, મોક્ષનાં સાધનો પણ, તૈયાર કરી આપવાં જોઈએ. મરવું સૌને માથે છે. પણ આવાં મરણ મોઢાં છે. ભાગુ, સવિતા જીન, અને સમરથ જીન, આ ત્રણ પુણ્યો, અમારા સંસાર જગીચેથી કરમાઈ જતાં, મન મુંઝાય; પણ તેમનાં અવસાન સાચવવા, સંપૂર્ણ સંભાળ રાખી હતી. અવસાન સાચવવા જેવું, એકે કર્તવ્ય નથી. આ કર્તવ્યના જેવું, એકે પુણ્ય નથી. મનને સંસાર ચીલેથી વાળીને, પ્રભુને ચીલે લાવવું; તે સંબંધીઓનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. (વિચારીને વાંચો.)

અનેક અનુભવીઓએ ગાળી આપેલા નિર્ણયો, રજુ કરે છઉં. સાંભળવા નવરા છેને !

I આબ્રહમ્ભુવનાત્ લોકાત્—

વિગેરે શબ્દોથી, પ્રભુ, ગીતા. અ. ૮ માં કહે છે કે ‘વાસનાઓ ખડી હોય; તો બ્રહ્માને પણ અવતાર લેવો પડે છે. તો પછી, પાંચ પચીસ અગળના આશામી, ઈંદ્ર જેવા વૈભવ ભોગવનારા, પામરોનો શો હિસાબ છે ! મારી વૃત્તિ ક્યાં ક્યાં ભટકે છે ? શું શું મારા મનને ખડુજ ગમે છે ? તે મુમુક્ષુઓએ, વિધવાઓએ, વિધુરોઓએ, અને વૃદ્ધોએ, જરૂર જોયા કરવું જોઈએ. માનવીએ પોતાના રાજમહેલને પણ, સાચું ઘર માનીને, વૃત્તિને તેમાં સ્થિર કરવી નહીં. ‘આ રાજમહેલ પણ એક ધર્મશાળા છે. થોડા વખતનો વિસામો છે;’ એમ સંસારના અનુભવીઓ કહી રહ્યા છે. વૃત્તિને ઘરમાંથી આ પ્રમાણે વાળ્યા પછી, પોતાના દેહરૂપી ઘર સામે નજર કરવી. દેહનો વિચાર કરતાં, ભૂતકાળના ઇતિહાસ તરફ નજર કરવી. તે ઇતિહાસ કહેશે કે—

“બડા બડા રાજમહારાજ, બડા બડા આચાર્યો, જંતરમંતર અને તંતર જાણનારા, અનેક ચાલાક પુરોહો, બડા બડા વૈદો અને ડોક્ટરો, આ દેહને અહીંજ પડ્યો મેલીને, ચાલ્યા ગયા છે.’ આ પ્રમાણે દેહને પણ ક્ષણભંગુર માનીને, દેહમાં પણ, પોતાની વૃત્તિને સ્થિર કરવી નહીં. સગાસંબંધીમાં બહુ મોહ હોય; તો પાછલો અનુભવ તમને કહેશે કે— ‘કાઈ કાઈની સાથે જઈ શક્યું નથી. અને જે ગયા છે; તેમને સગાસંબંધીમાં, ત્રણું હેત હતું; પણ પાછા વળીને, ખજર પૂછવા પણ, તેઓ આવ્યા નથી. ઘરનાં બારણાં, વાર્યા

વિના, જે સુતા નહીં; તે સાંકળ તપાસવા આવ્યા નથી. ઓટલે કુતરાને પણ, જેસવા દેતા નહોતા; તે ઓટલો તપાસવા પણ, આવ્યા નથી. વિગેરે-વિગેરે.

વાસનાઓ ભુકો થઈ ગયા પછીજ, જીવને જીવ-મુક્તિનો લાભ મળે છે. વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ, ‘જીવ-મુક્તિ’ નામનો એક સુંદર ગ્રન્થ લખી આપ્યો છે.

રાગ—

આ સંબંધમાં શ્રીધર કહે છે કે—

યસ્મિન્નુચ્ચદ્વિલયમપિ યદ્-ભાતિ વિશ્વં લયાદૌ ।

જીવોપેતં ગુરુકરુણયા, કેવલાત્માવબોધે ॥

અત્યંતાંતં વ્રજતિ સહસા, સિંધુવત્ સિંધુમધ્યે ।

મધ્યેચિતં ત્રિભુવનગુરં, ભાવયે તં નૃસિંહમ્ ॥

અર્થ—“પ્રલયકાળે, અને સુષુપ્તિકાળે, જીવોસંહિત આ જગત્, પરમાત્મામાં લય પામે છે. તોપણ આ લય સંપૂર્ણ નથી. કારણકે જીવ અને જગત્, સૂક્ષ્મપણાથી, સંસ્કારરૂપે, હયાતી ભાગવતા હોય છે. [જેમ તળાવમાં જળ સુકાઈ જતાં, દેડકાં મરી ગયાં; જેવાં દેખાય છે; પણ જળ મળતાં, પાછાં સજીવન થાય છે.] કારણ કે નવી સૃષ્ટિ સમયે, અને સુષુપ્તિમાંથી જાગ્રત સમયે, પૂર્વના સંસ્કાર રફુરી આવે છે. જે સંપૂર્ણ લય થયો હોય; તો પૂર્વના સંસ્કાર હોય જ નહીં. મનુષ્ય દેહ, કલ્યાણની પરવા, અને સદ્ગુરુનો સમાગમ, ત્રણ એકઠાં થાય; તો સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય. સમુદ્રમાં ધ્રમધ્રમ વહેતી નદીઓ, જેમ નામરૂપ ખોઈ નાખે છે; તેમ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતાં, તમામ સંસ્કારો સંપૂર્ણપણે નાશ પામે છે. એવા સંપૂર્ણ લય માટે, આપ કે જે ત્રણ ભુવનના ગુરુ છો; તેનું હું-શ્રીધર-ધ્યાન ધરું છઉં.”

મુવા પછી જીવ ક્યાં જાય છે ? તે બાબતમાં, દુનિયાના દરેક ધર્મોએ, વિચાર કર્યો છે. પણ જેમ આત્મા અકળ વસ્તુ છે; તેમ આ વિષય અકળ છે. એટલે આ માત્ર, બુદ્ધિનો વિષય પણ નથી. હિંદુ ધર્મના તત્ત્વવિદ્ પુરૂષો, માત્ર તત્ત્વનોજ વિચાર કરનારા નથી; પણ મહાન યોગીઓ છે. દિલીપે વસિષ્ઠને [જુઓ રઘુવંશ] કહ્યું કરી; કે ‘મારે પુત્ર કેમ નહીં?’ વસિષ્ઠે આંખ મીંચીને સૂક્ષ્મ જગત્ને નિહાળી લીધું. નિહાળતાં દેખ્યું કે ‘દિલીપે કામધેનુનો અનાદર કર્યો છે.’ આ વાત દિલીપને વસિષ્ઠે કહી. સૌભરીએ ગૃહસ્થાશ્રમ માંડવાનો વિચાર કર્યો. પણ કન્યા ક્યાં છે ? તે જોવા, આંખ મીંચી. માન્ધાતાના રાજમહેલમાં, ૫૦ કુમારીકાઓ દેખી. પવન વેગે, ઝાપિ ત્યાં પહોંચ્યા. આવા અનેક યોગીઓ, જીવતાં સ્વર્ગમાં જતા હતા. મુવા પછી પણ, અમુક જીવ ક્યાં છે ? તેની ખબર લાવતા હતા.

૧. નંદરાય બહેલા ઉડીને યમુનાજીમાં સ્નાન કરવા ગયા હતા. વરુણના નોકરો, નંદરાયને વરુણલોકમાં ઉપાડી ગયા. પ્રભુ નંદરાયને વરુણ લોકમાંથી લાવ્યા. [જુઓ દશમસ્કંધ]

૨. શ્રી કૃષ્ણે ગુરુને દક્ષણામાં, ગુરુનો મરી ગયેલો પુત્ર, યમલોકમાંથી લાવી આપ્યો હતો. ગુરુ અને પત્ની, રાજ થયાં હતાં. [જુઓ શ્રીમદ્ ભાગવત સ્કંધ ૧૦ અ. ૪૫].

૩. દશમસ્કંધ વાંચ્યો હશે; પણ તેમાં ૮૫ મો અધ્યાય વાંચ્યો છે ? નિત્ય નિયમ પ્રમાણે સંધ્યાવંદન કરીને, શ્રી કૃષ્ણ, તથા બળદેવ, વસુદેવને પગે લાગવા જતા હતા. એક દિવસ એવો આવ્યો કે-પ્રભુ પગે લાગીને, ઉભા થયા પછી, વૃદ્ધ વસુદેવ, પુત્રનો હાથ થોભીને, કહેવા લાગ્યા કે-‘હે જગત્ના દેવ ! હે વિશ્વના નાથ ! આમ નમ્રતા પૂર્વક પગે લાગીને, કાં મુને બૂલો પાડો ! વસિષ્ઠે શ્રીરામને કહ્યું છે કે—

ચોપાઇ—‘દેખી દેખી આચરણુ તુહારા, હોત મોહ, મમ હ્રદય અપારા;’

વસુદેવ—‘હું પિતા, ને આપ પુત્ર !’ તે સંસાર દષ્ટિએ, ભલે ઉભું રહે; પણ હવે તો— ‘હું પુત્ર, અને આપ પિતા ! હું જીવ, અને આપ શિવ ?’ એવી ભારી દહ ભાવના રહો !’ એમ કહીને, ઘણાજ જ્ઞાનથી ભરેલી પ્રાર્થના કરી. પછી દેવકીજીએ, કંસે ભારી નાખેલા, પોતાના પુત્રો, પાછા લાવી આપવા, કૃષ્ણને કહ્યું. કૃષ્ણે તે કામ કરી આપ્યું. ‘દહ બાળી દીધા હશે; તેનું કેમ ?’ એવો પ્રશ્ન કરવો ઘટતો નથી. આત્માને થોભી લાવવાની, જેની તાકાદ છે; તેને દેહ બનાવી લાવવાની તાકાદ, કેમ ન હોય ? માટે એવા કુતર્કોમાં અટવાવું નહીં !

૪ ઇક્ષ્વાકુનો પુત્ર નૃગ રાજા, ગાયોના દાન દેવામાં ભૂલ્યો હતો; તેથી તે કાચંડો બન્યો હતો. તેનો ઉદ્ધાર શ્રીકૃષ્ણે કર્યો હતો. [જીઓ દશમસ્કંધ અ. ૬૪]. આવાં અનેક દષ્ટાંતો છે. પણ જેમને હિંદુ ધર્મમાં વિશ્વાસ નથી; જેમણે ખંત રાખીને, હિંદુ ધર્મનાં પુસ્તકો વાંચ્યા નથી; જેમના આચાર વિચાર મલીન હોય છે; જેમના મનની સ્થિરતા નથી; તેઓ પોતાની બુદ્ધિથી, આ બાબતમાં અનેક અટકળો બાંધે; પણ અંધારે અફળાય. કારણકે આત્મા જેમ અકળ છે; તેમ ‘મરણ અને મરણ પછી શું ?’ તે બાબત પણ અકળ છે.

યુરોપ અમેરિકાના ખંતીલા લોકોએ, આ બાબત છોડી નથી. ‘ડેલમાર ડી ફોરેસ્ટ બીચંટ, નામના અમેરિકન વિદ્વાને, The Dawn of death મૃત્યુનું મળસકું’ અને ‘the mastery of death મૃત્યુની સત્તા’ નામનાં પુસ્તકો, ઇ. સ. ૧૯૧૧માં યુનાઇટેડ સ્ટેટના બોસ્ટનમાં છપાવ્યાં હતાં. પુસ્તકો માટે પડાપડી થઇ. ‘છાપો અને આપો.’ ઉત્તર હિંદમાં, નારાયણ સ્વામીએ ‘Death and after’ મૃત્યુ અને પરલોક’ નામનું પુસ્તક, હિંદિમાં લખ્યું હતું. તેની સોળ આવૃત્તિ થઇ છે. જે સ્ત્રી પુરૂષો તેજસ્વી હોય છે; તેમને આવું વાંચન બહુ ગમે છે. તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર દ્વારે સલામ (આફ્રિકા)ના માસ્તર, રામજી ભાઇએ કર્યું છે. ફ્રાંસિસ બી. ડી. ઋષિ નામના વિદ્વાને, Life beyond the veil. ‘પડદા પાછળનું જીવન’ નામનો લેખ, અમૃત બજાર પત્રિકામાં, છપાવ્યો હતો.

આ સિવાય ‘થીઓસોફી’ના મંડળમાં, લેડી એનાબીસાંટે કર્મ, મરણ પછી શું, પુર્નજન્મ વિગેરે બાબતો ચર્ચાને, તેનાં પુસ્તકો બહાર પાડ્યાં છે. આ પુસ્તકોમાં હિંદુ ધર્મની છાયા ઘણી છે. યાદ રાખવું ઘટે છે કે—આ સિવાય અનેક વિદ્વાનોએ, આ સંબંધી વિચારો કર્યા છે. પણ આ માત્ર વિચારનો વિષય નથી. યોગશાસ્ત્રના જ્ઞાન વિના, અથવા હિંદુ ધર્મનાં શાસ્ત્રોના આધાર વિના, ‘મરણ અને મરણ પછી શું ?’ તે બાબતમાં કાંઈ લખવું, અગર બોલવું; તે કલ્પનાના ઘોડા દોડાવ્યા જેવું છે. તે લખાણો સત્યવસ્તુને તારવી શકે એમ નથી. કારણકે જીવનારાઓને, મરણનો ખ્યાલ નથી; અને મરનાર, પોતાને જે વીતી, તે કહેવા પાછો આવતો નથી. શ્રીકૃષ્ણે ઉદ્ધવને કહ્યું છે કે—‘વિદ્વાનો ગમે તે વિષયને, ગમે તેમ ઘટાવી શકે છે. માટે તેમણે બાંધેલા મતોમાં, હે ઉદ્ધવ ! તમારે તણાવું નહીં. હું કહું તેમ કરવું. વિગેરે વિગેરે.’ જેમ—જે તે વસ્તુ ખાનારની હોજરી બગડે છે; તેમ જે તે પુસ્તક વાંચનારનું, મગજ બગડે છે. બગડેલી હોજરીને સુધારતાં, જે કષ્ટ પડે છે; તેના કરતાં, બગડેલા મગજને સુધારતાં, વધારે કષ્ટ પડે છે. વિચારી જોશો; તો સમજાશે.

હવે બધું થોડામાં કહી દઉં—

૧ મુવા પછી જીવ ક્યાં જાય છે ? મુવા પછી પુણ્યાત્મા, સ્વર્ગમાં જાય છે; પાપી નરકમાં જાય છે. અથવા જો લિંગશરીર, જ્ઞાનદ્વારા જીવતાંજ, ખાખ થઈ ગયું હોય; જીવતાંજ જીવનમુક્તિ મળી ગઈ હોય; તો મરણ પછી, આત્મા પરમાત્મામાં સમાઈ જાય છે. તેજમાં તેજ, સમાઈ જાય છે.

‘સરિતા જળ જલ નિધિમે’ જાઈ, હોઈ અચળ, જિમિ જીવ હરિપાઈ.’

વિશેષમાં કહેવાનું કે—પુણ્યશાળી, માત્ર સ્વર્ગમાંજ જતો નથી; પણ ચંદ્ર લોક, બ્રહ્મલોક, કૈલાસ વિગેરે અનેક લોકમાં, કર્માનુસાર જાય છે. સ્વર્ગોદિ લોકમાં ગયા પછી પણ, પુણ્યક્ષીણ થતાં તે ખરી પડે છે. નરકમાં ગયા પછી, અમુક વખતે, તેને મુક્ત કરવામાં આવે છે; અને કલ્યાણની તક, માયાને તરી જવાની તક, સંસારને તરી જવાની તક—આત્માને ઓળખી લેવાની તક, જીવને આપવામાં આવે છે. આ તકને જે ગુમાવે છે; તે ભક્ષે મોટા રાજનો રાજા હોય; મોટા રાજનો ડાહ્યો દીવાન હોય; ધનવાન હોય; કે વિદ્વાન હોય; અથવા મોટા આચાર્ય કે મહંત હોય; પણ પામર છે; કારણકે તે જીતી આજી દારી જાય છે.

ગરૂડ પુરાણ—આ શાસ્ત્રનું ખીજું નામ—‘મરણ અને મરણ પછી શું ?’ મરણ સંબંધી ઘણી ઘણી સુચનાઓ, અને મરણ પછી જીવની શી દશા થાય છે; તે તમામ ખુલાસા, આ શાસ્ત્રમાં છે. આ શાસ્ત્રમાં વિષ્ણુ અને ગરૂડનો સંવાદ છે. તે સુત પુરાણી, શૌનકઆદિ ઋષિઓને, નૈમિષ્યારણમાં સંભળાવે છે. મરણ સંબંધી અનેક શાસ્ત્રમાં, અનેક વાતો થઈ છે. તે તમામ વાતોનો સમન્વય, આ શાસ્ત્રમાં છે. મરનારની પાછળ, ગરૂડ પુરાણ વંચાવવાનો રીવાજ, અનાદિકાળથી ચાલુ છે. પણ જીવનારા એમ માની બેઠા છે; કે ‘અમારે તો મરવુંજ નથી;’ તેથી આ શાસ્ત્ર, કોઈ આદરપૂર્વક સાંભળતું નથી. તે જ્ઞાને બ્રહ્મણને બે પાંચ આના મળે છે; તે હીક છે; પણ માખણ વિનાનાં વલોણાં, શોભતાં નથી. દરેક સ્ત્રી પુરૂષ, આ શાસ્ત્ર, બરાબર સાંભળવું જોઈએ. ખાધું પીધું અને મોત આવ્યું; ત્યારે, જેમ પોળનું કુતરું મરી જાય છે; ગાડીનો ઘોડો મરી જાય છે; ઘાણીનો બળદ મરી જાય છે; એવું મરણ, માનવીનું ન હોવું જોઈએ. માનવીનું મરણ, સમજણથી ભરેલું; અને જ્ઞાનથી અને દાનથી છલકાતું હોવું જોઈએ, બળભળાટથી ભરેલા ગૃહસ્થાશ્રમ પછી, વાનપ્રસ્થ; અને વાનપ્રસ્થ પછી સન્યસ્ત. આ નિર્વૃત્તિમાં સંસારનો પાકો અનુભવ લીધા પછી, મરણને શરણ થવું; તે માનવીનું મરણ છે. ઘડપણ સુધી—અથવા મરણ સુધી—સંસારમાં કુટાણા; મરવા સુધી નવરા ન થયા; અને પછી ‘હાર્ટ ફેઇલ થયું; અને મોટા રોઈ મરી ગયા.’ ‘હાર્ટ ફેઇલ થયું; અને દીવાન સાહેબ, અથવા ઠાકોર સાહેબ હરી ગયા;’—આ મરણ, ઘોડા ગધેડાના અથવા, પોળના લડકાયા કુતરાના મરણ જેવું છે. આ મરણ ઘણુંજ દયાપાત્ર છે. આ મરણ, હીરે ગોધે જઈ આવવા જેવું નિષ્ફળ છે. [સમજાય છેને ?]

સ્વર્ગ નિસરણી—પ્રેમાનંદે સ્વર્ગ નિસરણીનું એક પદ બનાવ્યું છે. તે પણ જ્ઞાનથી ભરેલું છે. પાપીઓને પાપલોકનાં દુઃખ બતાવે છે. લ્યો થોડી વાતકી આપું.

• “ જન્મમરણ તણી આપદા, નથી કાંઈ સંકટ સહેલ;

ધંધો કરતારે ઢળી પડ્યો, જેમ કાંઈ ઘાણીનો બેલ—કરીએ શ્રીકૃષ્ણ ઉપાસના. ”

“ ધન ધનરે આજ ધારણુ ધરીયાં, દયા કરીને મંદિર આવેરે રામ !
 ધરમરાજ ધરમપુરીમાં બેઠા, વૈષ્ણવની વાર્તા કરવારે રામ;
 પાપી પાપાંડીને કેમ ઓળખીએ, વૈષ્ણવજન કેમ ઓળખાએરે રામ.
 સવારના પહોરમાં નાવું અને ધોવું, પુણ્ય ને દાન કાંઈ કરવાંરે રામ.
 એ એંધાણીએ વૈષ્ણવ જાણુવા, પાપી પાપાંડીને બાંધી લાવેરે રામ.
 એમ કરીને ચાર જમડારે ચાલ્યા, તે રાજના હાડમાં પેઠારે રામ.
 પહેલો કહે હું તો તાવજ થઈશ, રાજના હાડને શેકુંરે રામ.
 બીજો કહે હું તો વૈદજ થઈશ, રાજની નાડીઓ જોઈશરે રામ.

x x x x x x x
 સગાં વહાલાં સર્વે ટોળે થઈ બેઠાં, અંતરનાં સગાં સોડમાં પેઠારે રામ.
 જીવ જતાં એનો કોઈએ ન જાણ્યો, પલકમાં દેહજ પડીઓરે રામ.
 લીલુડા વાંસની પાલખી બંધાવો, તેને ઉચકનારા ચાર જણારે રામ.
 ચકલા સુધી એને સર્વે વળાવે, વહાલાં વળાવી પાછા વળીયાંરે રામ.
 પાછું વળીને પ્રાણી જોયા કરે છે, ક્યાં ગયાં સગાં સહોદરરે રામ.
 હાય! વહાલાં વળાવીને પાછાજ વળીયાં, વહાલી તે વન કેરી કાઢીરે રામ.
 સાથે જળવું તે કોઈને ગમ્યું નહીં, અને સાથે જળી તે પેલી કાઢીરે રામ.

વિગેરે-વિગેરે. પછી યમના દૂતો, જીવને નવો દેહ આપે છે. તે દેહ કરીને, યમપુરીના રસ્તામાં, જીવ વિટંબણા વેઠે છે. અન્ન પાણીનાં દાન આપ્યાં હોય; તો તેને ખાવાપીવા મળે છે. જોડાનાં દાન આપ્યાં હોય; તો ગોખરમાં ચાલતાં, જોડા આવીને ઉભા રહે છે. ગાયનું દાન આપ્યું હોય; તો વૈતરણી નદીમાં ઉતરતાં, ગાય હાજર થઈને ઉભી રહે છે. વિગેરે-વિગેરે. આ વાત કદિ આપ ન માનો; તો સંસાર આપણી નજર સામે ખડો છે. જીઓ-કોઈને ખાવાનું ધણું છે; અને કોઈને ખાવા કાંઈ નથી. કોઈને બેસવા ગાડીઓ છે; અને કોઈને પગ ધસતાં જવું આવવું પડે છે. કોઈને પહેરવા વસ્ત્રોના પટારા ભર્યા છે; અને કોઈને પહેરવા વસ્ત્ર નથી. કોઈ ખરે તડકે લારીઓ તાણે છે; અને કોઈ દંડી ટટીઓમાં બેઠા છે. વિગેરે વિગેરે. પાપ પુણ્યનાં ફળ અહીંજ માંજીવે છે.

૨ મરી ગએલાનો આત્મા, શયમાં પાછો આવી શકે કે નહીં?—આ બનવું બહુજ મુશ્કેલ છે. તો પણ યોગીઓ આવું કાંઈ કરી શકે છે.

દષ્ટાંત—[જીઓ ભાગવત સ્કંધ છઠ્ઠો અ. ૧૬ મો.] ચિત્રકેતુ રાજના મરણ પામેલા પુત્રને, નારદજી શયમાં પાછો લાવે છે. બાળક બોલે છે કે—‘રણુરે મંબંધે આવી મળે, સુત વિત દારા ને દેહ; લેવા દેવારે, જ્યારે મટે, મારગ જાગશે તેહ’—કરીએ શ્રીકૃષ્ણ ઉપાસના.’ આવા અટલ સિદ્ધાંતનો આધાર રાખીને, હે પિતા! શોકને, તજ દો.’

સતી સાવિત્રીનો પતિ સત્યવાન, મુવા પછી, સજીવન થયો હતો. નારાયણનું નામ શ્રેતાં, વિષ્ણુના પાપદોષે, સ્કંધ ૬. અ. ૨. તં ચામ્યપાશાન્ન નિર્મુચ્ય, વિપ્રં મૃત્યોરમુચ્ચન્ ॥૨૧॥ અન્નમેળને યમના પાશમાંથી છોડાવ્યો; અને મૃત્યુમાંથી પણ છોડાવ્યો. વિગેરે વિગેરે.

દરેક દેશના સંતો, આવા ચમત્કાર કરી શક્યા છે. બાકી મૃત્યુથી કાંઈ બચતું નથી; અને દેહમાં પાછું, કોઈ આવતું નથી. આવે તે અપવાદ રૂપ છે.

૫૬

ભોંયડું ખોદો શીખો સરોદો, તત્ત્વ વિચારો તાજાં;

નાડીભેદમાં દાડી રમો; પણ વળશે જીંધાં વાજાં.

જમ દે નિત્ય ઝપાટોરે, કોઈ ચેતનદારા ચેતો !

મરવાનો કાયદો કડક; મુવા પછી શબમાં, પાછા ન આવવાનો કાયદો પણ કડક; મુવા પછી બીજા દેહે, પુત્રાદિને મળવા, ન આવવાનો કાયદો પણ કડક. ધનના ઢગલા મુકીને ગયા હોય; પણ તે જોવા કે રોવા-ત્યાં પાછું આવી શકાય નહીં.

વૈદક ખાતામાં ઘણા આગળ વધેલા ડૉક્ટરોએ, મરણ પામેલા માણસોની છાતી ચીરીને, અંધ પડી ગએલા હૃદયને, ચાલતું કર્યું છે. પણ 'તેમાં ઇશ્વરનો હાથ છે;' એમ તે ડૉક્ટરોને માનવું પડે છે. કારણકે બધા કેસમાં, તેના તેજ ડૉક્ટરો, એમ કરી શકતા નથી.

થીઓસોફી—સુધરેલા મનુષ્યોનું આ એક મંડળ છે. તે હિંદમાં ઉત્પન્ન થયું છે; અને તેમાં હિંદુ ધર્મના ઘણા રંગો છે. તોપણ—નવી નવી શોધખોળોને આગળ કરીને, તેઓ માને છે કે—અમુક ક્રિયાઓ કરવાથી, આપણે મરીગએલાઓના સંદેશાઓ સાંભળી શકીએ છીએ. બરાબર વ્યવસ્થિત સભાઓમાં, સાધનોની મદદથી, મરી ગએલા આત્માઓને આપણે જોઈ પણ શકીએ છીએ. આવી વ્યવસ્થિત સભાઓ, અંધારા ઓરડામાં ગોઠવવામાં આવે છે. જે આત્માઓને ત્યાં બોલાવવામાં આવવાના હોય છે. તેમને જોવાને પ્રેક્ષકો, અધીરા બનેલા હોય છે. આ દૃશ્ય બતાવતું સાધન, મીડીયમ [medium] કહેવાય છે. તે અતિશય નાજુક [Sensitive] હોય છે. ક્રિયા કરનાર (કંડક્ટર)ની મરણ પ્રમાણે, તે યંત્રમાંથી પ્રેક્ષકનાં સ્ત્રી અગર પુત્રની માનસીક આકૃતિઓ નીકળતી દેખાય છે. આ દૃશ્યનો સંબંધ, પ્રેક્ષકોના મગજમાં, રમતી-ઉછળતી-આતુરતા સાથે છે. એટલે આતુરતાનાં પ્રમાણમાં છે. આ આતુરતા, ઓરડાની આજુબાજુ હવામાંના ઈથર [Ether] સાથે મળી જાય છે. અને તેથી મૃત્યુ પામેલા મનુષ્યનો આત્મા, દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

મીડીયમ સંબંધી કાંઈક વિશેષ—

આપણો અત્યારનો જમાનો, અજબ ચમત્કારોથી ભરેલો છે. વિજ્ઞાનની નવી નવી શોધો, હમેશાં શોધાયાજ કરે છે. કોઈપણ જાતના શારીરીક અથવા ભૌતિક સંબંધ વિના, ઘણે દૂરથી, રેડીઓ દ્વારા, ભાષણો અને સંગીત, આપણે સાંભળીએ છીએ. ટેલીવિઝન દ્વારા, દુનિયાના કોઈપણ છેડે વસતા માણસોને, વાતો કરતા, અને ગાતા દેખી શકીએ છીએ. દૂરદેશમાં ચાલતાં, મોટાં સરવસનાં ચિત્રો, અહીં દેખી શકાય છે. વિજ્ઞાનની પ્રયોગ શાળામાંથી, કેટલાંએક તેજનાં કિરણો, બહાર પડીને, આ કિરણો અપ્રગટ છતાં, મોટરોને અને વિમાનોને ચોક્કસ છે; અને દાઝોળાને ઉડાડી દે છે. ગ્રામોફોનની રેકર્ડોએ, એક અદ્ભૂત શોધ રજુ કરી છે. અવાજનાં મોજાં, પ્લેટ ઉપર (રેકર્ડ ઉપર), ઉતારી લેવામાં આવે છે. પછી તેને ગતિ આપીને, તેમાં પીન મુકતાં, સંગીતનો બરાબર અવાજ રજુ થાય છે. આ પ્રમાણે મજબૂત લાગણીવાળા, અથવા આવેશોથી ભરેલા બનાવો, કુદરતી હવામાંના ઈથર ઉપર જડાઈને ચોંટી જાય; અને ઇથરદ્વારા, ફરી સાંભળી શકાય; અથવા દેખી શકાય. અત્યારે કુદરત, વિજ્ઞાનીઓના હાથમાં રખા રહી છે. દૃષ્ટાંત—પવન મોટી

મોટી ચક્કીઓ ચલાવી રહ્યો છે. વ્યવસ્થિત અગ્નિ, મોટી ટ્રેનોને દોડાવી રહ્યો છે. નદી-ઓના મોટા પ્રવાહો, વીજળી ઉત્પન્ન કરી રહ્યા છે. વ્યવસ્થિત વીજળી, દીવાળી જેવા દીવા સળગાવી આપે છે; ટ્રેનો ચલાવે છે વિગેરે-વિગેરે. રેડીઓ અને ટેલીફોનીની શોધો, હજી ચાલુ છે. જે ન કરી બતાવે; તે ઓછું છે. તાત્પર્ય-મીડીયમમાં મરેલાં માણસોની આકૃતિઓ દેખાય; તો આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ નથી.

૩. ઉંચા નીચા અવતાર થાય છે; તે વાત ખરી છે કે નહીં? ઉંચા નીચા અવતાર થવાનું કારણ પરીક્ષિત પૂછે છે. તેના જવાબમાં ભાગવત સ્કંધ. ૨-અ. ૧૦ શ્લોક ૪૦ મો—શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે—હે રાજન્! આ બધા અવતારોમાં, દેવઆદિ ઉત્તમ અવતાર, કેવળ પુણ્યકર્મના ફળ રૂપ છે; મનુષ્યાદિ મધ્યમ અવતાર, પુણ્યપાપનાં ફળ રૂપ છે; નારકી અધમ અવતારો કેવળ પાપકર્મનાં ફળરૂપ છે. દેવના અવતાર સાત્ત્વિક છે, મનુષ્યના અવતાર રાજસ છે; અને નારકી અવતાર તામસ છે. ઘણાજ અધમ કર્મો કરનારા પર્વત, વૃક્ષ બને છે. ‘મણીગ્રીવ’ અને ‘નલકુયર’ નામના યક્ષોને, તેમના અતિ ભયંકર અપરાધ માટે, નારદે વૃક્ષો (યમલાઘુર્ન) બનાવ્યા હતા. તે વૃક્ષો વચ્ચે ખારણીઓ ભરાવીને, શ્રીકૃષ્ણે, તે બે વૃક્ષોને, ઉડાડી મૂક્યાં હતાં. [જુઓ દશમ સ્કંધ અ. ૧૦]. આવા અનેક દૃષ્ટાંત, આપણી નજર પાસે મોજુદ છે. સમજીએ; તો સમજાય એમ છે. આ કોણી કેમ? અને આપણે બ્રાહ્મણ કેમ? આ પશુ કેમ? અને આપણે માણસ કેમ? તે બધાનો ખુલાસો, એકજ છે કે—‘કર્મનાં ફળ વિલક્ષણ છે.’

૪. મુવા પછી, જીવ કયા કયા અવતાર, લઈ શકે છે?—

આ પ્રશ્ન રાજ પરીક્ષિતનો છે. જુઓ—શ્રીમદ્ ભાગવત સ્કંધ ૨. અ. ૧૦માં, શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે—‘હે રાજન્! મનુ, દેવ, ઋષિઓ, પિતૃગણ, સિદ્ધ, ચારણ, ગંધર્વ, વિદ્યાધર, અસુર, યક્ષ, કિન્નર, અપ્સરાઓ, નાગ, સર્પ, ઉરગ, કિંપુરુષ, માતૃકા, રાક્ષસ, પિશાચ, પ્રેત, ભૂત, વિનાયક, કુખ્માંડ, ઉન્માદ, વેતાળ, યાતુધાન, ગ્રહ, પક્ષી, મૃગ, પશુ, જાડ, પર્વત, પેટે ચાલનારાં પ્રાણી, જળચર પ્રાણી, સ્થળચર પ્રાણી, આકાશચર પ્રાણી. વિગેરે વિગેરે, અવતાર જીવ લઈ શકે છે. આ પ્રાણીઓ જંગમ રૂપ (લાલતાં ચાલતાં) ગણાય છે. નદીયો, પહાડો, વૃક્ષો અને લતાઓ સ્થાવર રૂપ છે. જંગમ પ્રકારના જીવોના ચાર ભાગ છે. ૧^૧ જરાયુજ, ૨^૨ અંડજ, ૩^૩ સ્વેદજ, ૪^૪ ઉદ્ભિજ.

૫. મરણ પછી શું બાકી રહે છે?—મરણ વખતે, કોણ અંદરથી નીકળી જાય છે; તે હજી મુઘી કોઈએ દેખ્યું નથી. સૌ એમ કહે છે કે ‘આત્મા (જીવ), અથવા પ્રાણ નીકળી જાય છે.’ પણ તે કેવો હતો? અને ક્યાં ગયો? તે અનુભવપૂર્વક કોઈ કહી શકતું નથી. કારણકે જીવતાંઓને, મરણનો અનુભવ નથી; અને મરનાર, મરણની વાત કહેવા, પાછો આવતો નથી.

૧. ઓરમાં વિદ્યાએલા તે જરાયુજ પ્રાણી કહેવાય છે. ૨. ઘડાંમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે; તે અંડજ પ્રાણી કહેવાય છે. ૩. પરસેવામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે; તે સ્વેદજ પ્રાણી ગણાય છે. ૪. અજસીયાં, પતંગીયાં વગેરે જમીનમાંથી ઉત્પન્ન થનારાં—ઉદ્ભિજ ગણાય છે. [શ્લોક ૩૭થી ૩૯]

આરસામાં જોઈએ; ત્યારે આપણા જેવીજ આકૃતિ, તેમાં દેખાય છે. અને આરસો ઉંધો પાડીએ; તો જે આકૃતિ, દેખાતી હતી; તે કોણ જાણે ક્યાં નાસી જાય છે. જળના ઉંડા ધરામાં જોતાં, આપણી આકૃતિ દેખાય છે; જળ ડહોળાઈ જતાં, આકૃતિ નાસી જાય છે. આરસામાં, અને ઉંડા ધરામાં, આકૃતિ કેવી રીતે પેસે છે; અને તેમાંથી કેવી રીતે નીકળી જાય છે; તે સામાન્ય બુદ્ધિથી સમજાય નહીં; પણ વિશેષ બુદ્ધિથી સમજાય કે—સૂર્યનાં કિરણોથી, એમ થઈ શકે છે. આ પ્રમાણે માનવના શરીરમાંથી, શું નીકળી જાય છે; તે સામાન્ય બુદ્ધિથી સમજી શકાય નહીં; પણ વિશેષ બુદ્ધિથી, તે સમજાય છે. અહીં વિશેષ બુદ્ધિ આપવા, શ્રીકૃષ્ણ પોતે બેસા છે. તે કહે છે કે—‘મન જેમાં મુખ્ય છે, એવું લિંગ શરીર, મરણ વખતે સ્થૂલ દેહમાંથી નીકળી જાય છે અને લિંગદેહ સાથે જ, આત્મા પણ, ચાલ્યો જાય છે. આ ઉપરાંત પાપ પુણ્યનું પોટલું, લિંગ શરીર સાથે હોય છે. (પાપપુણ્યના હિસાબ પ્રમાણે, નવો દેહ બંધાય છે.)

સ્થૂલ દેહની હૈયાતીમાંજ, જ્ઞાન દ્વારા, લિંગ શરીરને બાળીને, ભસ્મ કરી નાંખવામાં આવે; તો પછી સ્થૂળ દેહના ત્યાગ વખતે, આત્મા એકલોજ, સ્થૂળ દેહની બહાર નીકળે છે; અને તે મુક્તિ કહેવાય છે. આખી મોટરમાં બોડી અને મશીન, એવા બે ભાગ હોય છે. બોડી એટલે લોહા લાકડાનું ગાડીનું ખોખું; અને મશીન એજ મોટર. ગમે એવા ખોખામાં, આ મશીન ગોઠવાય; તો તે ખોખું ચાલે. એકલું ખોખું ચાલે નહીં. તે પ્રમાણે જ, આપણો આ દેહ બોડી, અને લિંગ શરીર, મશીન અથવા મોટર છે. મોટરને લાંકનાર જોઈએ. ચૈતન્યની શક્તિ, આ દેહને લાંકે છે. થાવાઘા ખસ—હર હર મહાદેવ હર !

આ સંબંધમાં એક વાત—મુવા પછી, પોત પોતાના ધર્મની રૂઢિ પ્રમાણે, કાંઈ શયને દાટે છે; અને કાંઈ શયને અગ્નિ સંસ્કાર કરે છે. કાંઈ શયને દાટીને ઉપર કબર કરે છે; અને કાંઈ તેના ઉપર પગલાં મૂકે છે; અથવા દેરી કરે છે. દાટીને ઉપર કબર કરવી, પગલાં મુકવાં, અથવા દેરી કરવી; તેથી મમતારૂપી ભયંકર દોષ ઉભો થાય છે. એટલે—શય મમતા કરવા જેવું નથી; તોપણ તેમાં મમતા ચાલુ રહે છે. શય સાચવવા જેવું નથી; તો પણ તેને સાચવવું પડે છે. આ દેરીને, પગલાંને, અથવા કબરને, કાંઈ જરા તોડેફોડે; તો ભયંકર કળયો થાય છે. શયને બાળી દેનારા, શયની મમતાનો અંત આણે છે; અને જે જગ્યાએ, શયને બાળે છે; તે જગ્યાનો મોહ પણ, તેમને રહેતો નથી. તેમ શય બાળી ગયા પછી, જગ્યા રોકાતી પણ નથી. જેણે જે માન્યું; તે ખરું. માટે આ બાબતમાં કોણ ડાહ્યું; અને કોણ ગાંડું—તે નક્કી કરવા, ચર્ચા કરવી નહીં. વાદમાં વખત ગાળવો નહીં.

૬. પૂર્વ જન્મના સંસ્કાર, આ જન્મમાં દેખાય છે. અને આ જન્મના સંસ્કાર, હવે પછીના જન્મમાં દેખાય છે. તે શું છે ?—સંસ્કાર ધારણ કરનાર, મન જેમાં મુખ્ય છે એવું લિંગ શરીર છે. જીવાત્માને સ્થૂલ દેહ બદલાય છે. લિંગદેહ બદલાતો નથી. તે પાપ પુણ્યનું પોટલું સાથે લઈને, જીવાત્માની સાથે ફર્યા કરે છે. આ નિર્ણયના સાક્ષી શ્રી કૃષ્ણ છે. અનેક જન્મથી પુણ્ય કમાતો કમાતો, જે જીવ ચાલ્યો આવતો હોય; તે જીવ **बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।** [ગીતા અ. ૭-૧૯] ઘણા જન્મોને અંતે, જ્ઞાની મને પામે છે. **शुचीनां श्रीमतां गेहे, योगब्रह्मोऽभिजायते ।** ગીતા અ. ૬-૪૧] સત્કર્મ કરનારો યોગી, આ જન્મે કદિ પ્રભુને પામે નહીં; તો બીજો જન્મે, તે યોગબ્રહ્મ પુરૂષ, પવિત્ર અને શ્રીમાન્ ધર્મમાં અવતાર લે છે. અને અનેક પાપોથી જેની

બુદ્ધિ મલીન થઈ ગઈ હોય છે; તે દરેક જન્મમાં, પાપ કર્યા કરે છે. અંતે પહાડ કે વૃક્ષ અને છે. શુભ સંસ્કારવાળો, વાઘરીને ઘેર અવતરે છે; તોપણ ખાનદાન દેખાય છે. અને અશુભ સંસ્કારવાળો વાઘરી, બ્રાહ્મણને ઘેર અવતરે; તો પણ દરામખેરી ખોતો નથી.

૭. આ ભવની કમાણી, આવતે ભવે કામ આવશે ?—તે આખતમાં પણ શ્રીકૃષ્ણનેજ પધરાવો. તે કહે, તે સાંભળો. જીએ ગીતા અ. ૬. તત્ર તં બુદ્ધિસંયોગં, લભતે પૌર્વદેહિકમ્ ॥૪૩॥ પૂર્વ દેહમાં પ્રાપ્ત કરેલી બુદ્ધિનો સંયોગ, નવા જન્મમાં, તે જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. ઇસુખ્રિસ્તને ઇલિયાસ નામના પેગંબરનો અવતાર માનવામાં આવે છે. જીએ બાઈબલ મેથ્યુ ૧૦-૧૪. બુદ્ધ અને મહાવીરવામી પણ, પૂર્વના અનેક શુભ દેહોથી, સિદ્ધ બન્યા છે. બાપુ કહે છે કે **અનેકજન્મસંસિદ્ધઃ, તતો યાતિ પરાં ગતિ-** [ગીતા અ. ૬-૪૫] આ પ્રમાણે અનેક જન્મો સુધી, જેના જીવનનું સંશોધન થઈ રહ્યું હોય; તે પરમગતિને પામે છે.

મનુષ્ય દેહ મોટો છે—તેનું કારણ એટલુંજ કે—તે બૂલચૂક સુધારીને, ઠીક ઠીક થવા માટે છે. મનુષ્ય જન્મની એક પણ પળ, નકામી ફેંટા દેવી નહીં. ગમારની માફક, જ્યાં ત્યાં રખડવું નહીં. નકામું બોલવું નહીં, વાંધા પાડવા નહીં. લગ્નમળીને રહેવું; તો પણ દૂર—એકલા—રહેતાં શીખવું. બહોળું કૃત્ય, સુમુક્તને ત્રાસરૂપ છે. સમયને સફળ કરવો.

૮. મૃત્યુથી ડરવું કે નહીં? મૃત્યુ સુખકર કે દુઃખકર ?—પૂર્વના શુભ સંસ્કાર, અને પૂર્વની પુણ્ય કમાણી, બીજા અવતારમાં કામ આવે છે; એમ ઉપર વાંચ્યા પછી, ખાત્રી રાખવી જોઈએ; કે મુક્તિ માટે આપણો આ અવતાર છે. લજ વાસનાઓ પીડતી હોય; લજ મુક્તિનું દારૂ દૂર હોય; તો જરૂર બીજા અવતારમાં, ઉપલા ધોરણમાં જઈને, એટલે પુનર્જન્મ લઈને, તે કામ પૂરું કરવું જોઈએ. કર્મોનુસાર આ દેહ જીવું થઈ જાય છે; ત્યારે જેમ તુટેલા નાવને, નાવીક તજ દે છે; તેમ જીવાત્મા, આ દેહને તજ દે છે. અથવા—**વાસાંસિ જીર્ણાનિ યથા વિહાય**—જીનાં વસ્ત્રોને તજીને, નવાં વસ્ત્રો આપણે પહેરીએ છીએ; તેમ જીનો, વૃદ્ધ, અથવા રોગથી તુટી કુટી ગએલો દેહ તજીને, નવો દેહ ધારણ કરીએ છીએ. મુક્તિનું કામ પૂરું ન થાય; ત્યાં સુધી, દેહ લેવા પડે છે.

દેહિનોઽસ્મિન્ યથા દેહે, કૌમારં યૌવનં જરા । તથા દેહાંતરપ્રાપ્તિરુ-ધીરસ્તત્ર ન મુદ્ધતિ ॥૧૩॥ ગીતા અ. ૨. દેહધારી જીવાત્માને, આ દેહમાં જેમ, બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થા અવસ્ય પ્રાપ્ત થાય છે; તેમ મરણ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. અને **ધ્રુવં જન્મ મૃતસ્ય ચ**—મરણ પછી બીજો દેહ પણ, જીવાત્માને અવસ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. માટે ધીર પુરુષે, મરણની આખતમાં, મુંઝાવા જેવું કાંઈ નથી. ગુન્હેગાર જેમ પોલીસથી ડરે છે; તેમ અનેક અપરાધોથી, જેમનું કાળજી મુજબ હોય; તે મરણથી ડરે છે. [મમતા અથવા મોહ કરવો; તે પણ અપરાધ છે.]

પ્રતિષ્ઠિત માણસને પોલીસનું તેડું આવે છે; ત્યારે તે એમ સમજે છે કે—‘કોઈ આખતમાં, પોલીસને મારી સલાહ લેવી હશે. વિગેરે—વિગેરે.’ તે નિડરપણે પોલીસ ઓફીસમાં જાય છે. સત્તાના મદમાં ઘેલો થએલો (પાપી) બાદશાહ પણ, મરવા પડે છે; ત્યારે ધ્રુજ જાય છે; અને પાપથી રહિત, દેવવાડે ઝુંપડીમાં સુતેલો નિર્ધન દેહ, મરણથી લગીર પણ ડરતો નથી.

કર્તવ્ય પરાયણ રહેનારા, શ્રવણને, દશરથનું બાણ વાગ્યું; ત્યારે દશરથ, પાપથી ધ્રુજ ગયો; અને જ્યાં શ્રવણ પડ્યો હતો; ત્યાં દશરથ પહોંચ્યો. ‘તમે કાણ છો?’ એમ

શ્રવણે પ્રછતાં, દશરથ ધ્રુજતે અવાળે બોલ્યો કે—‘એ તો હું અયોધ્યાનો રાજા દશરથ—તમારો હત્યારો ! તમારો ખુની !’ ‘શિવ ! શિવ ! શિવ ! x મેં આ શું કર્યું !’

‘દશરથ નથી—હ—રાત્રી, શયતાનનો અવતાર છર્છી; [રેકર્ડ.]

સ્વામી અયોધ્યાનો છતાં, અવનિ ઉપર અંગાર છર્છી.’

શ્રવણ—હાં-હાં-હાં—x x આપ તો પુણ્યાત્મા છો ! આપ જાણો છો કે—આ જગત ઈશ્વરની મરણ પ્રમાણે ચાલે છે. ઇશ્વરની મરણ એમ લશે—કે, મારે અહીં, અત્યારે, મારા દેહનો ત્યાગ કરવો; અને તેમાં તમારે નિમિત્ત થવું.

દશરથ—હું બધું જાણું છર્છી; પણ મારો શોક શમતો નથી. હવે તો પૃથ્વી કાટીને, મને પોતામાં સમાવી દે ! સરયુના શાંત જળ, તોફાને ચડીને, મને પોતામાં ઘુડાડી દે’ (એમ કહીને રાજા રડવા લાગ્યો.) x x x ‘હવે તો જીવવું ઝેર થઈ પડ્યું !’

શ્રવણ—પણ બાપુ ! મારી વાત તો સાંભળો ! મને મરણનો ભય નથી. મરવામાં મને આનંદ છે. હું મારા કર્તવ્યમાં કલ્યાણને દેખું છું. હું મારા મોતમાં, મોક્ષને દેખું છઉં. હું મારા માતાપિતાની સેવા કરતો કરતો, મરું છઉં. હે રાજન્ ! આ હોંશનું મરણ છે. ભયનું મરણ નથી. વિગેરે—વિગેરે. કહેવાનો હેતુ એ છે કે—કર્તવ્ય પરાયણ જીવાત્માઓને, મરવાથી ડરવાનું ન હોય. હવે કોઈ ઊંચા ધોરણમાં જશું—કોચા અવતારમાં જશું; એવી હોંશથી, કર્તવ્ય પરાયણ માણસો, આનંદમાં મરે છે. અહીં એટલી વાત ગાદ રાખવી કે—રામનો રાજ્યાભિષેક જોવાની ઇચ્છા રાખનાર, દશરથને, કર્મનો હિસાબ આપવા, અચાનક મરવું પડ્યું હતું.

૯ આત્મા મનને કેમ અનુસરે છે ? જવાબ—‘અધ્યાસને લીધે.’ અધ્યાસ શું છે ?—જવાબ ને પોતે નથી; તે પોતાને માની લેવું તે. આ રોગ મટે કઈ રીતે ?—જવાબ—હું કોણ ? તેનું યથાર્થ જ્ઞાન થયા પછી; આ રોગ મટે છે. નાટકવાળો લમેશાં નવા નવા ખેલ પહેરે છે; નવાં નવાં રૂપ ધરે છે. જેટલી થડી ખેલ હોય; તેટલી થડી તેમાં તન્મય દેખાય છે. તન્મય દેખાય છે; છતાં પોતાના વાસ્તવ સ્થરૂપને, તે કદી જૂલતો નથી. જીવ સંસારમાં અનેક વેશ ભજવે છે. કોઈ કેકાણે, તે પિતા છે; તો કોઈ કેકાણે, તે પુત્ર છે; અને કોઈ કેકાણે, બહાલી વહુનો, તે મોંઘો પતિદેવ છે. આ નમામ કેકાણે, તે એટલો બધો તન્મય થઈ જાય છે; કે—તે પોતાના વાસ્તવ સ્થરૂપને, ભૂલી જાય છે. આ તન્મય થઈ જવું; તે અધ્યાસ છે. ખરી રીતે તે અસંગ આત્મા છે. છતાં કર્મ ભોગવવા, તે કોઈ કેકાણે પિતા બન્યા છે; અને કોઈ કેકાણે પુત્ર બન્યો છે. કોઈ કેકાણે બહાલી વહુનો પતિદેવ છે; પણ કર્મનો ભોગ થઈ રહે છે; ત્યારે તે તુરત ચાલ્યો જાય છે. અહીં રોકાતો નથી સંસાર સ્વપ્ન હતું; એમ તેને મુવા પછી લાગ છે. મુવા પહેલાં જ્ઞાને કરીને સમજાય; કે આ સંસાર મોહું સ્વપ્નું છે; તો મનનો નાશ થાય. આત્મા મનથી છુટો થાય.

૧૦ પૂર્વ દેહનું વિસ્મરણ કેમ ?—અહીંથી પ્રગટ કરેલી ટિકાવાળું ગર્ભોપનિષદ પાનું ૧૦મું—પંચાત્મિકા ચેતસા વિગેરે શબ્દોથી કહે છે કે ‘ગર્ભમાં આવેલો જીવ ઝંકારનું ચિંતવન કરે છે. પછી જીવને આઠ પ્રકૃતિ [પૃથ્વી જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ અને અલંકાર] તથા સોળ વિકાર [દશ ઇન્દ્રિયો, મન અને પાંચ તન્માત્રા] નું જ્ઞાન થાય છે. [૧૬] પછી માતા જે ખાય છે; તેનો રસ બાળકની હાંટીમાં સોંપીલી નાનકડી નળીદ્વારા પેટમાં જાય છે; બાળકને પોપણ મળે છે. [૧૭] અથ નવમે માસિ સર્વલક્ષ-જ્ઞાન સંપૂર્ણો ભવતિ, પૂર્વજાતિ સ્મરતિ, શુભાશુભઞ્ચ કર્મ વિંદતિ ॥૧૮॥

અર્થ—આ ગર્ભ નવમે માસે, સર્વ અવયોથી અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી સંપૂર્ણ અને છે. તેને પોતાના પૂર્વ જન્મનું સ્મરણ થાય છે. તે પોતે પૂર્વ જન્મોમાં કરેલાં, સારાં અને ખોટાં કર્મોને, સમજી શકે છે. [૧૮] પૂર્વ યોનિસહસ્રાણિ દૃષ્ટ્વા ચૈવ તત્તો મયા, આહારા વિવિધા ભુક્તાઃ પીતા નાનાવિધા સ્તનાઃ ॥૧૯॥ અર્થ—મેં પૂર્વે ઘણા ઉદરમાં વાસ કર્યો છે. એટલે પૂર્વે મેં ઘણા જન્મો લીધા છે. અને તે વખતે, મેં અનેક પ્રકારના ભોગ ભોગવ્યા છે; અને અનેક પ્રકારની સ્ત્રીઓના સ્તનનું મેં પાન કર્યું છે. [૧૯]

નાતૈશ્ચ, મૃતૈશ્ચ, જન્મ ચૈવ પુનઃ પુનઃ ॥૨૦॥ હું વારંવાર જન્મ પામ્યો છું. અને વારંવાર મરણાધીન થયો છું. ફરી અહીં જન્મ લઉં છું.

શ્રી આદ્ય શંકરાચાર્યે ધરમાંથી નીકળવા માટે, આ પ્રમાણેજ પોતાની માતાને કહ્યું હતું. ‘વોલ્ટ વ્હીટમન’ નામનો અમેરિકન તત્ત્વવેત્તા જણાવે છે કે ‘no doubt I have died my self, ten thousauds times before—ખરેખર હું આ પહેલાં દસ હજાર વખત-એટલે અસંખ્ય વખત-મરણ પામ્યો છું. શ્રી સ્વામીનારાયણ ગઢડાના છેલ્લા પ્રકરણના ૩૯ મા વચનામૃતમાં કહે છે કે “આત્મા અનેક યોનિને પામ્યો છે; અને એમ કહેવાય છે કે-‘જેટલું સમુદ્રનું પાણી છે; તેટલું એ જીવ, પોતાની માતાનું દુધ પાવ્યો છે.’

હવે કર્મનો ખરખરો કરે છે—

મયા પરિજનસ્યાર્થે, કૃતં કર્મ શુભાશુભમ્ । પૃથ્વી તેન દહ્યેડહં, ગતાસ્તે ફલભોગિનઃ । અહો દુઃસ્વોદધૌ મગ્નો, ન પશ્યામિ પ્રતિક્રિયામ્ ॥૨૧॥

અર્થ—સગાંબાલાંનાં સુખ માટે, મેં ઘણાં શુભ અને અશુભ કર્મો કર્યા હતાં. તે કર્મોનાં ફળ જેણે ભોગવ્યાં હતાં; તે સંબંધીઓ, હાલ મને મુકીને ચાલ્યાં ગયાં છે. મેં કરેલાં કર્મ ભોગવવા, હું અત્યારે જઠરાગ્નિના ભયકર દુઃખમાં એકલો પડ્યો છું, અહો ! હું બળી રહ્યો છું. પણ આમાંથી બચવા, અહીં અત્યારે, એકે ઉપાય નથી. [૨૧] ચદિ યોન્યાઃ પ્રમુચ્યેડહં તત્ પ્રપથે મહેશ્વરં, અશુભક્ષયકર્તારમ્ ફલમુક્તિ-પ્રદાયકમ્ ॥૨૨॥ અર્થ—જે હું આ યોનિમાંથી મુક્ત થાઉં; એટલે માતાના ઉદરમાંથી બહાર નીકળું; તો અશુભ કર્મનો ક્ષય કરનારા, અને ફળ તથા મુક્તિ આપવાવાળા, નારાયણ ભગવાનને શરણે જઈશ. [૨૨]. ચદિ યોન્યાઃ પ્રમુચ્યેડહં તત્ સાંખ્યં યોગમભ્યસે । અશુભક્ષયકર્તારમ્ ફલમુક્તિપ્રદાયકં । અર્થ—જે માતાના ઉદરમાંથી હું બહાર નીકળું; તો-અશુભ કર્મનો ક્ષય કરનાર, અને ફળ તથા મુક્તિ આપવાવાળા સાંખ્ય, તથા યોગનો અભ્યાસ કરીશ. ચદિ યોન્યાઃ પ્રમુંચામિ, ધ્યાયે બ્રહ્મ સના-તનમ્ । જે માતાના ગર્ભમાંથી બહાર નીકળું; તો હું સનાતન બ્રહ્મનું ધ્યાન ધરીશ.

આટલી બધી પ્રતિજ્ઞાઓ કરીને, જીવ માતાના ગર્ભમાંથી બહાર આવ્યો છે. પણ બહાર આવીને, તો તે હરામખોરોની હડફેટે ચડે છે. સંત સાધુ સજ્જનનો સંગ તેને મળતો નથી. જ્ઞાનનાં અંજન તે આંજતો નથી. પરિણામે જન્મ મરણ પામ્યા કરે છે.

આ દસ મુદ્દા, ફરી ફરી વાંચી જવા. તેમાં ઘણા ખુલાસા છે.

કયામતનો દિવસ—પારસી, ચાહુદી, મીસર વાસીઓ, ખ્રીસ્તી, અને મુસલમાનો અને એવા બીજા ઘણા કયામતને માને છે. કયામતનો દિવસ, એટલે-મરણ પછી આત્મા, દેહનો આશ્રય કરીને, કબરમાં રહે છે. એક વખત જ્યારે પૃથ્વીનો પ્રલય થશે; ત્યારે બધાં

શમો, આત્મા સાથે બેઠાં થશે. તે વખતે ઇશ્વર તેમનાં પાપ પુણ્યનો ન્યાય આપશે. તેમાં પુણ્યવાળાને સ્વર્ગ મળશે; અને પાપીઓને નરક મળશે. તે વખતે દરેક ધર્મના પેગંબર સાહેબો, જેને ક્ષમા અપાવવાને વિનંતિ કરશે; તેને પ્રભુ ક્ષમા આપશે. તાત્પર્ય—આ દિવસ આવે; ત્યાં સુધી તેઓ શયને સાચવે છે. ‘શયનો નાશ થતાં આત્માનો નાશ થાય છે;’ એવી તેમની માન્યતા છે. ‘આ દિવસ આવે; ત્યાંસુધી આત્મા, તેના શય પાસે. કબરમાંજ રહે છે;’ એમ પણ, તેઓની માન્યતા છે. વળી તેઓ એમ પણ કહે છે કે—‘આત્મા દિવસે, ગમે ત્યાં ફરે છે; પણ રાત્રે કબરમાં આવે છે.’

મિસરના પીરામીડો—ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ વરસ પહેલાં, સાદા કબર કરવાનો રીવાજ હતો. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ વરસથી, કબરને બદલે પીરામીડ કરવામાં આવે છે. આ પીરામીડો જોવા, અનેક મુસાફરો મીસરમાં જાય છે. સંપત્તિના પ્રમાણમાં, આ પીરામીડોની ઇમારત, બાંધવામાં આવે છે. તેના ઉંડા ઓરડામાં શયને રાખવામાં આવે છે. શયને કબરમાં મુકવા પહેલાં, દારૂ, તેલ સુગંધીવાળા પદાર્થો, વિગેરેથી ચોળવામાં આવે છે. બેની હદીસનું એક જુનું પીરામીડ છે. તે શયમાંથી અંદરનાં હાડકાં વિગેરે કાઢી ક્ષેવામાં આવ્યાં છે. અને તેને બદલે, શરીરના પોલાણમાં લાકડાનો વેર, અથ્રક અને બીજા સુગંધીદાર પદાર્થો, ભરવામાં આવ્યા છે. એમ કરવાથી શયનું બહારનું રૂપ, બરાબર દેખાય છે. શરીરમાંથી કાઢી લીધેલાં, માંસ હાડકાં વિગેરે, ઘણીજ સંભાળથી, ત્યાં પાસેજ, એક પેટીમાં અમુક દવાઓ છાંટીને રાખી મુકવામાં આવે છે; કે—કયામતને દિવસે, તે પદાર્થો પાછા શયમાં ભરીને, શયને જીવતું કરી શકાય. બેની હદીસના શય જેવાં, બીજાં શમો પણ ત્યાં છે. આ શયને ‘મમી’ કહેવામાં આવે છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ વરસનું જુનું, આવું એક ‘મમી’, વડોદરાના સંગ્રહ સ્થાનમાં છે; એમ કહેવાય છે. પીરામીડમાં અથવા કબરમાં, શયને દાટવાનો વિધિ, ભવ્ય હાય છે.

મરનારનો આત્મા કબરમાંજ છે. માટે મરનારનાં સુખ સગવડ માટે, સારાં વસ્ત્રો, અલંકારો, વાસણો, ચપ્પુ, વિગેરે મુકવામાં આવે છે. ધનવાનની કબરમાં, ખુરસી, ટેબલ, બરણી, આરસા વિગેરે મુકવામાં આવે છે. ભુત પ્રેતાદિથી બચાવવા, શયને તાવીજ બાંધવામાં આવે છે. મીસરનો ઇતિહાસ કહે છે કે—આ સગવડો ઉપરાંત—કબરમાં મરનારની સેવા કરવા માટે, ગુલામોનો વધ કરીને, તેના આત્માઓને મોકલવામાં આવતા હતા. મરનારને ઘોડાનો શોખ હોય; તો ઘોડાનો વધ કરીને, તેના આત્માને, ત્યાં મોકલવામાં આવતો હતો. રાણીઓ પણ, આત્મહત્યા કરીને, મરનારના આત્મા પાસે પહોંચતી હતી. થોડા વખત ઉપરજ, આપણે છાપામાં એવું વાંચ્યું હતું કે—‘જાપાનમાં મરણ પામેલા શહેનશાહની, પોતે સેવા કરી શકે; એવા હેતુથી, જાપાનના એક લશ્કરી અમલદારે, હમણાંજ આત્મઘાત કર્યો હતો.’

ઇરાનમાં, યાહુદી ધર્મમાં, ખ્રીસ્ત ધર્મમાં, મુસલમાન ધર્મમાં, અને એવા બીજા ધર્મોમાં, કયામતના દિવસની માન્યતા, અને કબરનો રીવાજ હજી છે. આ કબરો ઉપર હીરા મોતી જડવામાં આવે છે. શાસ્ત્રનાં વાક્યો પણ, ત્યાં કોતરવામાં આવે છે. કબરો ઉપર કીંમતી વસ્ત્રો ઓઢાડવામાં આવે છે; પુષ્પો વેરવામાં આવે છે, અને ત્યાં દીવા પણ કરવામાં આવે છે.

મૂર્તિપૂજા—મૂર્તિપૂજા બંધ કરનારાઓએ, કબરપૂજા જેવું, કાંઈક આચરણમાં મૂક્યું જણાય

છે. એમ ન હોય; તો બગીચાનાં પુષ્પો, મુકવાં ક્યાં? પવિત્ર દીવા, કરવા ક્યાં? નમી નમીને પગે લાગવું ક્યાં? સંસારનાં સુખ માગવાં ક્યાં? દુઃખમાંથી બચવા, માનતાઓ કરવી ક્યાં? વિગેરે-વિગેરે. મનને એકાગ્ર કરવા, અને મનને અવસાન આપવા માટે, આતું કાંઈક રાખવું જોઈએ. બુદ્ધો સ્થાનને પૂજે છે.

ક્યામતના દિવસની માન્યતા, ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ વરસ પહેલાંથી ચાલી આવે છે. અત્યા-રસુધીમાં મરણ પામેલાંનાં શરીરો, કબરમાં છે; અને આત્મા પણ ત્યાંજ છે. તેમનાં પાપપુણ્યનો ઇન્સાફ, હજી થઈ શક્યો નથી. બીજી જાણવા જેવી બાબત, એ છે કે-તેમને ન્યાય મળ્યા પછી, જેને સ્વર્ગ મળે; તે ક્યાં સુધી સ્વર્ગમાં રહે? અને નરકમાં જાય; તે ક્યાં સુધી નરકમાં રહે? તેનો નિર્ણય પણ નથી. હિંદુ ધર્મ કહે છે કે-“પુણ્યક્ષીણ થતાં, સ્વર્ગમાંથી ખરી પડે. પાપક્ષીણ થતાં, નરકમાંથી નીકળીને, ફરી સંસારના રેંટમાં પડે. જેમ પાપડીનો છેડો ખીલી; તેમ જીવનો છેડો, મુક્તિ છે. વાસના હોય, ત્યાં સુધી પાપપુણ્ય હોય, -અને પાપપુણ્ય હોય; ત્યાં સુધી જન્મ મરણ પણ હોય. પાપ પુણ્યનાં ખાતાં સરભર થઈ રહે; અને પ્રભુ ચરણમાં પ્રીતિ થાય; તો આત્મા પરમાત્મામાં મળી જાય. મુક્તિનું દાર બુલી જાય.”

[ઉપર જડભરતનું દષ્ટાંત છે.] આમાં કોણ ખરું; અને કોણ ખોટું? તે કહેવા, આપણે બેઠા નથી. આ બાબતમાં, સૌ શું કરી રહ્યા છે; તે વિચારવા માટે આપણે બેઠા છઈએ. વાદમાં ઉતરવું નહીં.

હવે બીજી વાત કહું-મરનારના આત્માનાં, સુખ સગવડ માટે, હિંદુઓ પણ, છત્રી જોડા, કપડાં, દાગીના, અનાજ, વિગેરે, દાનમાં, ગોરને આપે છે. ‘આ તેને પહોંચતાં હશે-કે કેમ?’ એમ કેટલાએક શંકા કરે છે. તેમને કહેજો કે-‘અમદાવાદની સાંકડી મસ્જીદની એક લેટર બોક્સમાં, મેક્સીકોના એક ગામડાનો પત્ર, નાંખ્યો હોય; તો ટપાલખાતું, તે પત્રને ત્યાં પહોંચાડે છે. ટપાલખાતાને આવો વહીવટ કરતાં આવડે છે; તો જે જગતનો નાથ છે; તેને નહીં આવડતું હોય? શ્રાદ્ધમાં વિષ્ણુનું પૂજન પહેલું થાય છે; તો વિષ્ણુ બેઠરકાર હશે? વિજ્ઞાનના જમાનામાં, આવા પ્રશ્ન કરવા, તે ગાંડપણ છે.

કબરો પણ, ભાંગતા વહાણને દીવાદાંડી જેવી છે. સાંભળો—

૪૬૪—ધરાનનો ઘણોજ ન્યાયી શહેનશાહ, ‘નવશીરવાં’ ઇ. સ. ૫૭૬માં મરણ પામ્યો હતો. ઇ. સ. ૬૩૫માં આરબોએ ધરાન દેશ જીતી લીધો. પછી ધરાન બગદાદના ખલીફાને શરણે રહ્યું. આ જીત પછી, લગભગ બસો વરસે, બગદાદના મુખ્યસિદ્ધ ખલિફા, ‘હારૂન-અલ-રસીદ,’ ધરાન આવ્યા. તે નવશીરવાંની કબર જોવા ગયા હતા. આ કબર પહોંચી ઉપર એક અંધારી ગુફામાં હતી. દીવા બળતા હતા. મુંઢર તખ્ત ઉપર શયને મુકેલું હતું. ઉત્તમ પ્રકારના મશાલા, શયમાં ભરેલા હતા. તે શય જીવતા માણસ જેવું દેખાતું હતું. ત્યાં આસ પામ, દીવાલો ઉપર, હીરા માણેક જડેલાં હતાં. કબર ઉપર, સોનેરી અક્ષરે પહેલવી ભાષામાં, કાંઈક લખેલું હતું. તે કોઈ વિકાન પાસે વંચાવતાં, તેનો એવો અર્થ થયો કે—

૧ આ દુનિયા નાશવંત છે. તેથી જે કોઈ, તેના પ્રત્યે ઓછું લલ્લ આપે; તે ડાહ્યા છે.

૪૬૫—આ દષ્ટાંત ૧૫ મા પુસ્તકના ચૈત્રના અંકમાં, ૨૭૧૫ મે પાને છે. તે અહીં ફરી રજૂ કર્યું. કારણકે આપ, પુસ્તકો ખરીદી લેવા, કંગાલ છો, અને પુસ્તક પાસે હોય; તો વાંચવા કાયર છો. બધા એવા નથી; પણ ઘણા એવા છે. ‘આ તક, અને આ યોગ્યતા, ફરી ફરી ક્યાં મળશે?’ તેનો વિચાર કરો; તો પુસ્તકની કીમત કાંઈ નથી. સમય બચાવીને, વાંચી શકો; એમ પણ છે.

૨ દુનિયાનો ત્યાગ કરવા પહેલાં, એટલે મરણ આવે તે પહેલાં, દુનિયામાં રહીને, મરણનો સામાન તૈયાર કરી લેવો; તે માનવીની સમજણની ઊંચી ભૂમિકા છે.

૩ તમે આખી દુનિયા ઉપર વિજય મેળવશો; પણ મોતથી બચી શકશો નહીં. માટે તમારો વિજયાનંદ, ઘડી બે ઘડીના આનંદ જેવો છે—ક્ષુદ્ર છે; વ્યથારૂપ છે.

૪ ખબડદાર! કાંઈના ક્ષેત્રમાં—કાંઈના મોલમાં—પડશો નહીં. આ સંસારના મોલ, ભયંકર ભુલવણી છે.

૫ તમે જે કાંઈ કરશો; તેનાં ફળ તમારે પોતાનેજ ભોગવવાં પડશે.

૬ સમજણની સોજત કરજો.

‘લાઈન અલરસીદ’ ખલિફા, તે જમાનાનો, એક કાંટાખાન, (ખગદાદનો) બાદશાહ હતો; પણ ઉપદ્રો ઉપદેશ સાંભળતાં, ઘડીવાર થંભી ગયો. ‘અહો! આ જે બોલે છે; તે મને—સંભળાવે છે; કે—શું? ખુદા! ખુદા! ખુદા!’

તેની અસર—એવી થઈ કે—ખોરાસાન ઉપર, લાઈન ખલીફાએ ચઢાઈ કરી; ત્યારે તેણે પોતાના મૃત્યુનો ભણકારો, ત્યાં મેદાનમાં સાંભળ્યો. તુરત તેણે એક ઘોર ખોદાવી. એક બંધ ઝજનાખામાં બેસીને, તે ત્યાં ગયો. તેણે જ્યારે તે ખાડો દેખ્યો; ત્યારે તે બોલ્યો કે—‘અરે! ઓ માનવી! તારે આખરે, અહીંજ આવવું પડશે. હજારો હજારો હાહ, અને ક્ષણિક વૈભવ વિલાસો, સાથે નહીં આવે. ખુદા ચાયસો કરે—ખત્રક ખુદાની છે.’ વિગેરે—વિગેરે.’ પછી તે જનાજો ત્યાં મુકાવીને, પોતાની કબર ઉપર, કુરાનનાં ઉત્તમ ઉત્તમ વાક્યો, કોતરાવવાનો, તેણે હુકમ કર્યો. ૪૫ વરસની ઉંમરે, (મધ્ય એશિયામાં) તુસ પાસે, સનાખાદ નામના ગામમાં, ઈ. સ. ૮૦૮માં તેને દાટવામાં આવ્યો હતો. અરેબીયન નાઇટસની વાર્તાઓમાં ‘લાઈન અલરસીદ’નું નામ, વારંવાર આવે છે. તે મહાન પુરૂષ હતો.

શ્રીકૃષ્ણ આગળ શું કહે છે; તે હવે આપ સમજી શકશો—

जन्म त्वात्मतया पुंसः, सर्वभावेन भूरिद ॥

विषयस्वीकृतिं प्राहुर-यथा स्वप्नमनोरथः ॥૩૯॥

स्वप्નं मनोरथं चेत्यं, प्राक्तनं न स्मरत्यसौ ॥

तत्र पूर्वमिवात्मान-मपूर्वं चानुपश्यति ॥૪૦॥

૩૯ પદ્યછેદ—હે ભૂરિદ—હે ઘણું આપનાર! તુ—વળી મન આત્મા સાથે એટલું બધું જોડાએલું રહે છે કે, મનનું અનુકરણ કરનારો આત્મા. સર્વભાવેન આત્મતયા—સર્વ પ્રકારે હું દેહ છઉં એમ માને છે. વિષયસ્ય (દેહની) સ્વીકૃતિ—આ પ્રમાણે દેહનો અંગિકાર. (પુમાન્ કરોતિ—આત્મા કરે છે.) પુંસઃ જન્મ તુ પ્રાહુઃ—આ સ્થિતિને આત્માનો જન્મ થયો; એમ કહેવાય છે. યથા સ્વપ્નમનોરથઃ—સ્વપ્નામાં મનોરથ કરનારો આત્મા, જેમ તે સ્વપ્નાના મનોરથોનેજ માને છે. પૂર્વસ્વપ્નના મનોરથને તે જાણતો નથી.

૪૦ પદ્યછેદ—इत्थं જેમ પ્રાક્ ભવઃ પ્રાક્તનઃ તં, પ્રાક્તનં સ્વપ્નં મનોરથં ચ—પૂર્વે થઈ ગએલા સ્વપ્નને અને મનોરથને, જેમ નવા સ્વપ્નમાં અને નવા મનોરથમાં અસૌ—અવ. ન સ્મરતિ—યાદ કરતો નથી. તત્ર—જન્મ મરણની બાબતમાં. इव—જેમ. पूर्वं આત્મનં—પૂર્વ દેહને યાદ કરતો નથી. अपूर्वं આત્માનં—વર્તમાન દેહને અસૌ—આ અવ. अनुपश्यति—નવો દેહ માને છે.

* મૃતદેહને કબ્રસ્તાનમાં લઈ જવાની પેટી—પાલખી.

इन्द्रियायनसृष्टेयदं, त्रैविध्यं भाति वस्तुनि ॥

बहिरन्तर्भिदाहेतुर्-जनोऽसज्जनकृद्यथा ॥४१॥

અર્થ—આત્માને મનનો અધ્યાસ થઈ ગએલો હોવાથી, મન બીજા દેહનું અભિમાન કરે છે; ત્યારે આત્માજ, અભિમાન કરતો હોય; એમ જણાય છે. આત્માનું આ અભિમાન, તે આત્માનો જન્મ કહેવાય છે. [‘ભાઈ જન્મ્યા’ એમ જે આપણે કહીએ છઈએ; તે આ. પણ ચાદ રાખવું કે—આત્મા દેહની પેઠે જન્મતો નથી.] જેમ એક સ્વપ્ન પછી, બીજું સ્વપ્ન થાય છે; ત્યારે બીજા સ્વપ્નામાં, પ્રથમ સ્વપ્ન તદ્દન ભૂલી જવાય છે. તે પ્રમાણેજ, મન પણ બીજા દેહમાં લાગી જતાં, પૂર્વ દેહને તદ્દન ભૂલી જાય છે. આત્મા મનસ્વય બન્યો છે; તેથી જીવાત્મા પોતાને, નવો જન્મેલો માને છે. [૩૬-૪૦] (વિચારો.)

અર્થ—મનને બીજા દેહમાં તન્મય થતાં, દેહનાં બહારનાં સુખદુઃખ, અને અંદરનાં સુખ દુઃખને, તે પોતાનાં માને છે. આત્માને મનનો અધ્યાસ થઈ પડ્યો છે. તેથી આત્મા પણ, મનની સાથે, ઉત્તમ-મધ્યમ અને કનિષ્ઠ, એમ ત્રણ પ્રકારનાં સુખદુઃખને, પોતામાં માને છે. જેમ દુષ્ટ દીકરાનો બાપ, દિકરામાં અભિમાનને લીધે, પુત્રના શત્રુ મિત્રાદિને, પોતાના શત્રુ મિત્રાદિ ગણે છે; તેમ મનનાં સુખદુઃખને, આત્મા પોતાનાં સુખદુઃખ માને છે. [૪૧]

૩૬ થી ૪૧ વિવેચન—

અધ્યાસ—અધ્યાસનો ખુલાસો ઉપર કર્યો છે. ‘જે તે નથી; તે તેને માનવો; તે અધ્યાસ કહેવાય છે. દોરડીને સર્પ માનીને ભડકવું; તે દોરડીમાં સર્પનો અધ્યાસ થયો કહેવાય છે. ઉપર કહ્યું છે કે—ભાગવત વિવર્તવાદને માને છે. પરિણામવાદને માનતું નથી. આ માન્યતા શ્રીધર સ્વામીએ સિદ્ધ કરી છે. શ્રી આચાર્યશંકરાચાર્યે પણ આ માન્યતા કબુલ રાખી છે. દ્વૈતવાદીઓએ, આ માન્યતા કબુલ રાખી નથી; પણ તેનું કારણ તેમનું દાષ્ટ્યિંદુ છે; તેનું કારણ, ભાગવત નથી. ઉપર શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે—કે ‘વિદ્વાનો પોતાની ‘માન્યતા’ને ગમે તેમ સિદ્ધ કરી શકે છે. માટે આપણે એવા ઝઘડામાં પડવું નહીં. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે; તે સાંભળવું અને સમજવું. સમજાય નહીં; તો હૃદય સ્વચ્છ કરીને, સમજવા પ્રયત્ન કરવો. પોતાને જ્યાં બહાલ હોય; એવા પવિત્ર પુરૂષને, પ્રણામ કરીને વિચાર કરવો.

૪૧ પદ્યછેદ— इन्द्रियाणां अयनं (સ્થાન)–ઇન્દ્રિયોનું સ્થાન એટલે મન. तस्य सृष्टिः तया–મનની ઉત્પત્તિથી. इदं त्रैविध्यं–ઉત્તમ મધ્યમ અને કનિષ્ઠપણું–આ ત્રણ. वस्तुनि भाति–આત્મામાં દેખાય છે. बहिष्–બહારના વિષયોમાં. अंतः–અંતરનાસુખાદિવિષયોમાં. इति भिदायाः हेतुः આત્મા भवति–મેદનો હેતુ આત્મા થાય છે. यथा जनः–જેમ પિતા. असज्जनं (પુત્ર) करोति इति असज्जनकृत्–પુત્રપણના અભિમાન લીધે, પુત્રના શત્રુમિત્રને તે પોતાના શત્રુમિત્ર માને છે–તેમ.

મોક્ષમંદિરમાંથી પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો.

માનના છાસુઓને આવાં સાદાં અને સસ્તાં પુસ્તકો ભાગ્યેજ મળી શકશે

મોક્ષપત્રિકા

પાઠાં પુઠાથી બંધામણી સાથે } દરેકના ૨-૬-૦
સંવત ૧૯૭૬થી ૧૯૮૫ની કાષ્ઠ.

રાસ પંચાધ્યાયી અથવા શ્રીકૃષ્ણ અને રાસ. ... } કીંમત ૧-૮-૦
ઘણા ખુલાસા અને ઘણાં રસીક પદો સાથે

વરાચશતક ... રા. ૧-૦-૦ વેદાંત કેસરી ... ૧-૪-૦

યોગતારાવલિ 'શંકરાચાર્યની યોગપ્રસાદી' તથા છદર્શન શું?—દરેકના ૦-૨-૦

તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રથમ પોથી ૦-૨-૦ વેદાન્તકેસરી પ્રથમ પ્ર. ૦-૧૦-૦, દેહનિરૂપણ ૦-૧૦-૦

સરણાંગતિ બે ભાગ—દરેકના ૦-૧-૦, ગર્ભોપનિષદ ... કીંમત ૦-૨-૦

શ્રીચર્મકપંચરિકા તથા શ્રીમોહમુદ્ગર—દરેકના ... કીંમત ૦-૧-૬

શ્રી તત્ત્વબોધ અને આત્મબોધ—દરેકની ... કીંમત ૦-૩-૬

વિવેકચૂડામણિનો સંપૂર્ણ ગ્રંથ ૧-૧૨-૦; પાતંજલયોગદર્શન સંપૂર્ણ ગ્રંથ ૨-૪-૦

પાતંજલયોગદર્શનનાં પ્રકરણો—સાધનપાદ તથા વિભૂતિપાદ—દરેકના... ૦-૮-૦

સમાધિપાદ ૦-૧૨-૦, કૈવલ્યપાદ ૦-૪-૦, પ્રાણુતત્ત્વ ... ૦-૨-૦

વેદાંતવિચાર શ્રી શંકર તથા મંડન પંડિતનો, અને હસ્તામલકનો સંવાદ—દરેકનો ૦-૧-૦

સ્તુતિ પ્રથમ તથા દ્વિતીય સર્ગો પદચ્છેદ, ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી ભાષાંતરસહિત ૦-૧૨-૦

સ્તુતિ ત્રીજો સર્ગ પદચ્છેદ, તથા ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત ... ૦-૬-૦

સ્તુતિ ચોથો સર્ગ ૦-૩-૬. હું કોણ? ... ૦-૪-૦

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા ૧, ૩, ૫-૧૨-૧૬ અધ્યાય દરેકના ... ૦-૩-૦

,, સાંખ્ય વિવેચન સહિત બીજા અધ્યાય ૦-૬-૦, ચોથો અ. ૦-૪-૦

સમરથગીતા સંસ્કૃત શ્લોકો સારા મોટા ગુજરાતી ટાઇપમાં. વાંચનની

ખાસ શુદ્ધિ માટે. સંસ્કૃત વ્યાકરણની નોટ સાથે ... ૦-૪-૦

ઉપનયનસંસ્કાર, શિવમહિમ્નઃ, બ્રહ્મસ્તુતિ—દરેકના ૦-૪-૦. વિવાહસંસ્કાર ૦-૩-૦

પ્રરામ અને રામાયણ, સાધનપંચક, વેદાંતયોગનો મળ, અને સંતરામ શતાબ્દી. દરેકના ૦-૧-૦

મોક્ષવાણી—તુલસીકૃત રામાયણમાંથી ચુંટેલા સુંદર પ્રસંગો } રૂક કાગળ ૦-૮-૦

બહારગામ માટે પોસ્ટેજ બે આના જુદા } બેજેજડ ,, ૦-૧૨-૦

માનવીઓનો મેવો, અને રંડાપો—દરેકના ૦-૧-૦. શ્રીકૃષ્ણ લીલામૃત ૦-૩-૦

ધાર્મિક પ્રથમ પોથી, તથા xબીજી પોથી, xકર્મ—જ્ઞાન અને } દરેકની કીંમત છ પાઇ, એક

ભક્તિ, રત્નોની ટોપલી, xપ્રભુ કેમ દૂરના દૂર? સાદે } સાથે અઢી રૂપૈયાની ૧૦૦ નકલ.

વરસે શું કરશે? એકાદશી, xશ્રીકૃષ્ણુતત્ત્વ, શિવલિંગ } પોસ્ટેજ ચૌદ આના જુદા.

શું છે? સમપદી, વર્ણવ્યવસ્થા, સ્ત્રીઓ અને અત્યારનો } દીવાળી કેવી રીતે ઉજવશે?

સુધારો, વિધવાઓને અને વિધુ રોને, દોષના દિકરા, } x“તમે ક્યાં છો”

વેદાંતના એકડા તથા મુમુક્ષુની સુડી નં. ૧

દેવ બનવાની કુંચી, xશ્રાદ્ધ, દરેકના ૦-૦-૩ એક સાથે એક રૂપૈયાની ૭૫ નકલ.

મૂર્તિપૂજા અને દેવમંદિરો, શિવમહિમ્નઃ તથા શકાદય પુરુષસુકત સાથે

ગુજરાતી ટાઇપમાં, માત્ર શ્લોકો. દરેકની ૦-૦-૯

પૂર્વ તથા ઉત્તરની યાત્રાનો ભામીચો—ગ્રાહકોને ૧ ૮-૦ બદલે ૧-૦-૦

મરવું કેવી રીતે? બે ભાગ—દરેક ભાગના ૦-૨-૬ એક સાથે બે ભાગના ૦-૫-૦

x આ પુસ્તકો ખલાસ થઈ ગયાં છે.

